

Міністерство освіти і науки України
Національний університет «Острозька академія»
Навчально-науковий інститут міжнародних відносин та національної безпеки
Кафедра національної безпеки та політології

Кваліфікаційна робота
на здобуття освітнього ступеня магістра на тему:
«Розвідувальна служба Богдана Хмельницького»

Виконала студентка II курсу, групи МНБ-21
Спеціальності 256 Національна безпека
(за окремими сферами забезпечення і
видами діяльності)
Лідавець Евеліна Олександрівна

Керівник – доктор історичних наук,
професор

Кулаковський Петро Михайлович

Рецензент – кандидат історичних наук,
доцент

Близняк Микола Богданович

Острог, 2026

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ 1. ІСТОРИЧНІ ПЕРЕДУМОВИ СТАНОВЛЕННЯ КОЗАЦЬКОЇ РОЗВІДКИ.....	10
1.1 Джерельна база та наукове висвітлення проблематики	10
1.2 Формування розвідувально-сторожових функцій у козацькому середовищі	18
РОЗДІЛ 2. СТРУКТУРА ТА МЕТОДИ ДІЯЛЬНОСТІ РОЗВІДКИ В ПЕРІОД ВИЗВОЛЬНОЇ ВІЙНИ.....	29
2.1 Організація розвідувальної та контррозвідувальної служби при уряді Хмельницького	29
2.2. Форми, засоби та напрями розвідки та контррозвідки в умовах воєнного конфлікту	42
РОЗДІЛ 3. РОЛЬ РОЗВІДКИ У ВОЄННО-ПОЛІТИЧНИХ ПРОЦЕСАХ СЕРЕДИНИ XVII СТОЛІТТЯ.....	50
3.1. Інформаційне забезпечення військових дій і дипломатичних рішень	50
3.2. Вплив розвідувальної діяльності на державотворчі ініціативи гетьмана	63
ВИСНОВКИ.....	68
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	72

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. Період Національно-визвольної війни українського народу середини XVII ст. під проводом гетьмана Богдана Хмельницького посідає виняткове місце в історії українського державотворення. Саме в ці роки козацька Україна постала як політична сила, що не лише вела збройну боротьбу за визволення від іноземного гніту, але й здійснювала активні спроби створити власну адміністративну, військову та дипломатичну систему. В межах цих трансформацій особливу роль відіграла розвідувальна та контррозвідувальна діяльність, яка забезпечувала інформаційну перевагу у військових кампаніях і формувала підґрунтя для ухвалення стратегічних політичних рішень. Проте дослідження цих процесів у науковій літературі залишається фрагментарним, що зумовлює актуальність звернення до теми розвідувальної служби Богдана Хмельницького як важливого елементу його державної політики.

Постановка проблеми дослідження ґрунтується на необхідності комплексного аналізу організаційних форм, функцій та інструментів розвідувальної діяльності в умовах тогочасного воєнно-політичного протистояння. Історична наука протягом тривалого часу приділяла значну увагу політичному й дипломатичному аспектам діяльності Хмельницького, його військовим кампаніям, взаєминам з Османською імперією, Московією, Річчю Посполитою та Кримським ханством. Проте глибока аналітика інформаційного забезпечення цієї діяльності, механізмів збору, обробки та використання розвідувальних даних, як і принципів побудови внутрішньої контррозвідки у козацькому середовищі, залишалася на периферії академічного осмислення.

У світлі сучасних викликів, пов'язаних з агресією проти України, тема історичних витоків української розвідки набуває не лише академічної, а й

практичної значущості. Досвід розвідувальної діяльності гетьманської доби, попри значну відмінність у технологічних умовах і нормативно-правовому забезпеченні, може виступати цінним джерелом розуміння традицій державного управління та безпеки. Національне законодавство сьогодення, зокрема Закон України «Про розвідку» (2022 р.), наголошує на важливості формування національної розвідувальної спроможності, базованої на історичному досвіді, патріотичних цінностях та високому професіоналізмі. Отже, осмислення історичного досвіду козацької розвідки не є суто історико-описовим завданням, а стає складовою безпекового дискурсу сучасної України.

Особливу зацікавленість становить аналіз інституційного формування розвідувальної служби при уряді Богдана Хмельницького. У межах козацько-гетьманської адміністрації вже на ранньому етапі формувалася структура, яка відповідає за збір інформації про ворога, забезпечення безпеки внутрішнього середовища, а також оцінку ризиків під час укладання політичних угод. Як свідчать окремі джерела, гетьман мав розгалужену агентурну мережу, що включала посланців, шпигунів, перекуплених чиновників, військових інформаторів, дипломатичних посередників та навіть духовенство. Це свідчить про наявність цілісного підходу до інформаційної політики в системі державного управління гетьманської влади.

Водночас аналіз джерельної бази дозволяє стверджувати, що систематизованого висвітлення форм, методів і результатів розвідувальної діяльності гетьманського уряду немає. Історичні документи зберегли чимало згадок про шпигунські операції, перехоплення листів, розвідку шляхів руху ворожих військ, посланців до іноземних правителів із розвідувальною місією. Проте ці відомості залишаються розпорошеними, і їхня наукова інтерпретація вимагає міждисциплінарного підходу – поєднання історико-джерелознавчого аналізу з методами політичної науки, безпекових досліджень, військової

стратегії. Такий підхід дозволяє не лише реконструювати окремі епізоди розвідувальної активності, але й простежити цілісну логіку дій гетьмана в інформаційній площині визвольної боротьби.

Наголошуючи на важливості розвідки для становлення державних інститутів, слід зауважити, що саме через інформаційну перевагу козацьке військо неодноразово здобувало перемоги, що в умовах кількісної або ресурсної переваги ворога було б малоімовірним. Здобуття достовірної інформації про плани супротивника, його пересування, стан морального духу війська, дислокацію резервів та слабкі місця в обороні надавало Хмельницькому можливість будувати динамічні та ефективні тактичні схеми. Водночас внутрішня контррозвідка дозволяла запобігати змовам, зрадництву, проникненню ворожих агентів у козацькі кола. Ці аспекти є важливими не лише для розуміння військової історії, а й для осмислення політичної культури козацької еліти, яка була здатна діяти в умовах невизначеності, тиску з боку кількох центрів сили та обмежених ресурсів.

У сучасному інформаційному суспільстві, де інформація відіграє роль стратегічного ресурсу, історичні приклади ефективного використання розвідки в державотворчих процесах мають виняткову евристичну цінність. Спроби гетьмана поєднати збройну боротьбу з дипломатією, створити автономну адміністрацію, забезпечити внутрішню єдність козацького корпусу та водночас орієнтуватися в складній міжнародній ситуації – усе це було б неможливим без відповідного інформаційного забезпечення. З огляду на це, обрана тема дозволяє не лише поглибити знання з історії України, але й актуалізувати дискусію про природу інформаційної влади в умовах формування національної державності.

Таким чином, дослідження розвідувальної служби Богдана Хмельницького як складової його політичного і військового курсу становить актуальне, міждисциплінарне й соціально значуще завдання. Воно дозволяє

комплексно оцінити механізми прийняття рішень у період національного змагання за самовизначення, виявити традиції інформаційної безпеки в українській історії, а також простежити витoki сучасної моделі розвідувальної діяльності. З огляду на це, у межах даної дипломної роботи буде здійснено поетапний аналіз джерельної бази, організаційних структур розвідки у козацькому середовищі, форм і методів її реалізації, а також визначено її вплив на воєнно-політичні рішення та державотворчі ініціативи гетьмана.

Стан наукової розробки теми дозволяє констатувати, що українська історіографія лише в останні десятиліття почала системно осмислювати питання функціонування розвідувальних структур у козацькому середовищі. Вагомий внесок у вивчення теми зробили І. Крип'якевич, В. Смолій, Я. Дашкевич, В. Щербак, О. Гуржій, які досліджували як загальні процеси державотворення у період Хмельниччини, так і окремі аспекти військової та дипломатичної діяльності. Водночас, незважаючи на значну кількість праць з історії Визвольної війни, проблема козацької розвідки та контррозвідки залишається недостатньо структурованою. Вона потребує переосмислення з урахуванням міждисциплінарного підходу, залучення знань з історії, політології, військової справи та правознавства.

У сучасних умовах війни, яка точиться в Україні з 2014 р., тема історичних форм організації розвідувальної діяльності набуває нової актуальності. Вивчення досвіду минулих епох, зокрема доби Хмельницького, дає змогу не лише глибше зрозуміти закономірності розвитку розвідки як інструмента політичного впливу, а й осмислити національні традиції ведення інформаційної боротьби. Крім того, чинне законодавство України, зокрема Закон України «Про розвідку» (2020 р.), закон «Про національну безпеку України» (2018 р.) та Стратегія воєнної безпеки України (2021 р.), надають нормативну основу для осмислення ролі розвідки в системі державного

управління, що дозволяє виявити історичні паралелі та спадковість у розвитку національної безпекової культури.

Метою даної кваліфікаційної роботи є комплексне дослідження розвідувальної служби Богдана Хмельницького як важливого інструменту забезпечення воєнно-політичних цілей Гетьманщини в середині XVII століття.

Задля досягнення цієї мети у роботі ставляться такі основні завдання:

- дослідити джерельну базу та наукову розробку теми;
- з'ясувати умови становлення розвідувальної діяльності в козацькому середовищі;
- проаналізувати структуру та методи роботи розвідки в період Визвольної війни;
- вивчити взаємозв'язок між розвідкою, військовими кампаніями та дипломатією Хмельницького;
- виявити вплив розвідувальної служби на формування державницької політики гетьмана.

Об'єктом дослідження виступає система воєнно-політичного управління українських земель у середині XVII ст.

Предметом дослідження є розвідувальна та контррозвідувальна діяльність в період гетьманування Богдана Хмельницького, її структура, методи, напрями та роль у забезпеченні функціонування Гетьманщини як протодержавного утворення.

Методологічну основу дослідження складають історико-порівняльний метод (для співставлення структур розвідки в різні періоди), джерелознавчий аналіз (для вивчення хронік, універсалів, дипломатичного листування), а також метод політичного аналізу (для оцінки впливу розвідки на прийняття державних рішень). Використання системного підходу дозволило відтворити цілісну картину функціонування розвідувальної служби в контексті визвольної боротьби українського народу.

Джерельна база дослідження охоплює широке коло письмових джерел: козацькі літописи (зокрема «Літопис Самовидця» та «Літопис Грабянки»), кореспонденцію Хмельницького з іноземними правителями та урядами, документи польської, московської та османської дипломатії, універсали та постанови гетьманського уряду, а також сучасну українську та зарубіжну історіографію. Особливу увагу приділено виданим регестам документів актових книг, які зберігаються в Центральному державному історичному архіві України (Національно-визвольна війна в Україні 1648 – 1657. Збірник за документами актових книг / упоряд. Л. Сухих, В. Страшко. Київ, 2008. 1012 с. https://chtyvo.org.ua/authors/Sukhykh_Lidiia/Natsionalno-vyzvolna_viina_v_Ukraini_1648-1657_Zbirnyk_zh_dokumentamy_aktovykh_knyh/).

Хронологічні межі дослідження охоплюють період з 1648 по 1657 рік – від початку Національно-визвольної війни під проводом Богдана Хмельницького до його смерті. Саме в ці роки сформувалася і досягла найбільшої ефективності козацька розвідка як частина державного апарату. Географічні межі охоплюють території, які перебували під контролем Війська Запорозького, а також регіони, що мали значення для зовнішньополітичної діяльності гетьмана: Річ Посполита, Московія, Османська імперія, Кримське ханство.

Апробація цієї роботи здійснювалася шляхом виступу на конференціях і публікацій у відповідних збірниках тез цих конференцій. А саме: XXXI наукова викладацько-студентська конференція «Дні науки 2026» НаУОА (тема виступу: «Засоби ведення розвідки за часів Богдана Хмельницького»), II Всеукраїнська науково-практична конференція «Актуальні питання історії, громадянознавства, географії та методик їх викладання» МЕГУ ім. Степана Дем'янчука (тема виступу: «Засоби ведення розвідки часів Богдана Хмельницького»).

Кваліфікаційна робота складається зі вступу, трьох розділів, шести підрозділів, висновків, списку використаних джерел. Загальний обсяг роботи становить 76 сторінок. Список використаних джерел складається із 50 найменувань.

РОЗДІЛ 1

ІСТОРИЧНІ ПЕРЕДУМОВИ СТАНОВЛЕННЯ КОЗАЦЬКОЇ РОЗВІДКИ

1.1 Джерельна база та наукове висвітлення проблематики

Національно-визвольна війна під проводом Богдана Хмельницького ще від початку викликала зацікавлення у літописців, а перші спроби наукової публікації документальних матеріалів, що стосуються цієї події, були здійснені вже у XVIII ст. Проте в умовах колоніального статусу України темпи публікації джерел залишалися низькими, і вони часто зазнавали суворої імперської цензури. Попри це, завдяки зусиллям українських археографів, а не завдяки державам-метрополіям, поступово вдалося розширити джерельну базу для вивчення історії визвольної боротьби, що стало вагомим внеском у розвиток історичної науки.

Яскравим прикладом таких зусиль є робота Київської археографічної комісії, до якої входили Тарас Шевченко, Микола Костомаров, Пантелеймон Куліш та інші представники національної інтелігенції. Саме завдяки цій комісії було опубліковано низку важливих документальних джерел.

У радянський період становище українських дослідників значно ускладнилося: археографія та джерелознавство, що стосуються Національно-визвольної війни, були майже повністю занедбані, а публікації джерел відбувалися, як правило, лише з нагоди пам'ятних дат.

Так, наприклад, до 300-річчя приєднання України до Росії було видано три томи документів, більшість із яких повторювали вже відомі архівні матеріали [1; 10; 11]. Видання четвертого тому, в якому були зібрані документи з польських архівів, було затримано і побачило світ лише у 1965 р. [11]. Після цього випуск фундаментальних академічних публікацій було

фактично припинено, хоча іноді в наукових журналах все ж публікувалися окремі документи або їх невеликі добірки.

Вагому прогалину у джерельному забезпеченні досліджень Національно-визвольної війни вдалося заповнити завдяки праці професора Юрія Мицика, який уклав фундаментальне чотиритомне видання під назвою «Джерела з історії національно-визвольної війни українського народу» (Київ, 2012–2015 рр.). У першому томі зібрано документи, що охоплюють події 1648–1649 років. Значна частина матеріалів була виявлена укладачем у польських архівах, зокрема у Варшаві (Архів Головний Давніх Актів, Національна бібліотека, бібліотека Варшавського університету), Кракові (Бібліотека Чарторийських, Бібліотека Польської академії наук, Ягеллонська бібліотека), Вроцлаві (бібліотека Оссолінеуму, університетська бібліотека), а також частково в українських архівах Києва (ЦДІА України, Національна бібліотека), Львова, Дніпра, Харкова, а також білоруських і російських зібраннях, зокрема у Мінську, Москві та Санкт-Петербурзі [11, с. 215].

Це масштабне видання спирається на попередні напрацювання автора, зокрема на його дослідження, виконане ще у 1996 р. Збірники документів, підготовлені Ю. Мициком, стали основною джерельною базою для аналізу дипломатичної діяльності гетьмана Богдана Хмельницького.

У другому томі зібрано матеріали за 1650–1651 рр., в третьому – документи, що охоплюють 1651–1654 рр., а четвертий містить джерела з 1655–1658 рр. Ця масштабна праця, підготовлена за редакцією таких знаних істориків, як В. А. Брехуненко, Д. В. Бурім, О. О. Маврін, П. С. Сохань, Г. К. Швидько, стала надзвичайно цінним доповненням до раніше опублікованих, але розпорошених джерел [12, с. 91].

До числа найцінніших і найбільш інформативних джерел, опублікованих у зазначеній праці і використаних у нашому дослідженні, належать такі документи. Це, зокрема, листи А. Киселя та Богдана

Хмельницького, кореспонденція Богдана Хмельницького з королем Речі Посполитої Владиславом IV, звернення Максима Кривоноса з закликом припинити союз із Кримським ханством, нотатки королівського секретаря Єроніма Піночі, фрагменти листів папського нунція Джованні де Торреса до римської курії, а також його лист до кардинала Панцироло. До цього переліку входять універсали Богдана Хмельницького, послання молдавського господаря Василя Лупу до коронного підчашого Миколая Остророга, дипломатичні листи львівського підкоморія Войцеха М'ясківського до урядових представників Речі Посполитої, уривки з чолобитної архімандрита Константинопольського Амфілохія до царя Олексія, а також інструкції київського митрополита Сильвестра Косова, передані його послу о. Климентію Оксеновичу-Старушичу (Том 1). Окрім того, до джерел входять листи Богдана Хмельницького до послів Османської імперії, кримського хана і молдавського господаря, польські табірні щоденники шляхтичів, листи татарського хана, адресовані Богдану Хмельницькому [12, с. 82]. Також були використані листи польного коронного гетьмана М. Калиновського до короля Яна Казимира, кореспонденція І. Радзейовського з генеральним писарем І. Виговським, послання гарнізону Речі Посполитої до Б. Хмельницького, листи кримського візира Сефер Кази-аги до Василя Лупу, умови мирної угоди з Річчю Посполитою, викладені у листі Б. Хмельницького до молдавського господаря, а також лист до ротмістра Яна Кондрацького, уривки з «Історії польської» Я.В. Рудавського, та хроніки «Літопис Молдавської землі...» Мирона Костіна [13, с. 61]. Додатково використано царську грамоту ніжинському полковнику Івану Золотаренку, фрагмент рукопису з регестами універсалів українських гетьманів, лист кримського хана Мухамеда Гірея IV до короля Яна Казимира, послання канцлера Великого князівства Литовського Криштофа Паца до князя Богуслава Радзівіла, лист короля Яна Казимира до воєводи Яна Замойського, маніфест царя Олексія до Війська Запорозького, а

також інші документи, зокрема листи Криштофа Паца до коронного конюшого Олександра Міхала Любомирського [14, с. 53].

Уся сукупність джерел, на яких ґрунтується дослідження, умовно поділяється на кілька основних категорій.

По-перше, це документи нормативно-розпорядчого характеру, видані вищими органами державної та церковної влади, що стосуються питань внутрішньої політики. До них належать універсали, накази, укази, грамоти, привілеї та інші подібні акти.

По-друге, джерела дипломатичного походження, які охоплюють міжнародні договори та угоди, офіційну міждержавну переписку, дипломатичні інструкції, звіти й реляції послів, а також записи переговорних процесів.

По-третє, документи, що походять від станово-адміністративних установ, зокрема матеріали сеймових і сеймикових засідань Речі Посполитої (наприклад, сеймові інструкції, діяріуші, конституції), а також акти земських соборів у Московській державі.

По-четверте, документи щоденного управлінського обігу, серед яких «доклади», витяги, відповіді, офіційна та неофіційна кореспонденція, військові реєстри та актові книги [45, с. 112].

Окрему категорію становлять наративні джерела, які можна згрупувати так:

- твори публіцистичного та літературного характеру;
- мемуарна спадщина, зокрема щоденники та спогади сучасників;
- літописні й хронікальні пам'ятки.

У межах цієї роботи ключовий акцент зроблено на аналізі дипломатичних джерел, які відіграють визначальну роль у висвітленні відповідних історичних подій.

Багато з джерел, що висвітлюють хід національно-визвольної боротьби, зберігаються у різних архівосховищах. Їх можна умовно поділити на дві групи:

- державні архіви;
- відділи рукописів, що діють при бібліотеках і музеях.

Серед українських архівів найважливішим є Центральний державний історичний архів України у Києві (ЦДІАК). Цей архів, створений у 1947 р., продовжив діяльність Київського центрального історичного архіву (заснованого у 1922 р.), який у 1932 р. був перейменований на Київський обласний історичний архів.

ЦДІАК у своїй структурі об'єднує фонди колишнього Київського центрального архіву давніх актів (КЦАДА), що функціонував у 1852–1977 рр., а також матеріали його харківської філії, яка виникла на базі Історичного архіву.

Одним із найцінніших комплексів документів у ЦДІАК є архівні фонди колишнього КЦАДА. Серед них особливу цінність мають матеріали судово-адміністративних та фінансових інституцій Речі Посполитої, що дозволяють простежити перебіг національно-визвольної боротьби. Саме через судові установи феодали зверталися зі скаргами на підвладне населення, що забезпечує широке висвітлення соціального конфлікту [46].

У більшості випадків ці документи склалися українською та польською мовами, хоча на території Галичини перевага надавалася латині. Джерела містять різні форми фіксації інформації: чернеткові записи (протоколи), чистові варіанти (індукти), зібрання пов'язаних документів (фасцикулі) та узагальнені витяги (сумаріуші). Окрему групу становлять такі специфічні документи, як обляти – записи в актових книгах з оригіналів – та видимуси, які являють собою завірнені копії облятів.

Частина цих документів була оприлюднена ще в радянську добу. Зокрема, у 1941 р. М.Н. Петровський та В.К. Путілов здійснили підбірку та

публікацію більшості відомих на той момент джерел, пов'язаних із діяльністю Богдана Хмельницького [17, с. 37]. У середині 1950-х років з'явилося вже згадуване тритомне видання, що охоплювало документи доби національно-визвольної боротьби. Важливе значення має й праця, укладена під редакцією Івана Крип'якевича [15].

Серед наративних джерел, створених безпосередніми свідками подій, окрему увагу заслуговують роботи іноземців. Особливо інформативною виявилася праця французького офіцера П'єра Шевальє, який до 1645 р. командував загоном козаків, найнятих французькою владою в Україні. Його твір, написаний у 1653–1663 роках, дає цінне уявлення про дипломатичні тонкощі періоду національно-визвольної війни [49].

Серед українських наративних джерел вагоме місце посідають хроніки С. Величка, Г. Граб'янки та Самовидця. У цих літописах не лише докладно описуються події Визвольної війни 1648–1654 рр., але й подається широка панорама соціально-економічного, політичного та культурного життя тогочасної України. Також у них знаходимо згадки про історію суміжних держав – Московії, Речі Посполитої, Трансільванії, Швеції, Молдови, Османської імперії тощо [23; 24].

Чимало оригіналів оприлюднених джерел зберігається в архівних установах інших країн, зокрема в Польщі, Російській Федерації, Швеції, Молдові, Туреччині та деяких інших державах. Варто підкреслити, що значну частину цих матеріалів, серед яких є й ті, що досі не були опубліковані, включено до авторитетних збірок документів, на які спирається авторка під час підготовки даного дослідження [21].

Проблематика дослідження розвідувальної служби Богдана Хмельницького є складною міждисциплінарною темою, що поєднує аспекти військової історії, політичної науки, джерелознавства та безпекознавства. Джерельна база для висвітлення цього питання є неоднорідною за

походженням, фрагментарною та часто упередженою за змістом, що зумовлює необхідність критичного аналізу як письмових, так і речових джерел, а також використання комплексного підходу до реконструкції діяльності козацької розвідки в середині XVII ст.

До основних груп джерел, що дозволяють окреслити основи становлення та функціонування розвідки у період Хмельниччини, належать, насамперед, літописи, універсали, листування гетьмана Богдана Хмельницького, дипломатичні звіти іноземних агентів і послів, документи польської, московської та османської адміністрацій, а також матеріали Синоду та інші церковні записи, що часто фіксували суспільно-політичні зміни і комунікацію між владними структурами. Особливо вагоме значення мають «Літопис Самовидця», «Літопис Грабянки», «Літопис Величка», у яких, попри наявність риторичних і художніх елементів, подано важливу інформацію щодо дій козацького війська, його пересувань, перемовин та джерел інформування керівництва Війська Запорозького. Важливу роль у висвітленні функціонування розвідувального апарату відіграють також акти Генеральної військової канцелярії та грамоти, що збереглися в архівах, зокрема в Центральному державному історичному архіві України в місті Києві [30, с. 25-26].

У науковій літературі тема козацької розвідки, а тим більше її структуризації в період національно-визвольної боротьби під проводом Богдана Хмельницького, не отримала системного й вичерпного висвітлення. Дослідження, що стосуються даної проблематики, переважно торкаються окремих аспектів діяльності гетьманського уряду або воєнної організації козацтва. Серед науковців, які здійснили вагомий внесок у вивчення інформаційно-аналітичного та військового забезпечення дій козацької держави, слід відзначити праці В. Смолія, В. Степанкова, Ю. Мицика, Я. Дашкевича, які, хоча й не зосереджувалися виключно на розвідувальній

діяльності, проте висвітлювали роль комунікації, збору відомостей та взаємодії уряду з розгалуженою мережею агентів у контексті загальної політики Хмельницького. Окремі спроби реконструкції структурних елементів козацької розвідки вжито в роботах С. Павленка, Л. Коваленко, а також сучасних дослідників проблем безпеки, що аналізують історичні основи вітчизняної розвідки в контексті формування національної безпекової парадигми.

Слід також зазначити, що історія розвідувальної діяльності козацтва розглядається у взаємозв'язку із сучасним розумінням інститутів розвідки та контррозвідки, відповідно до норм чинного законодавства України. Зокрема, у статті 1 Закону України «Про розвідку» від 17 вересня 2020 р. № 2412-ІХ зазначено, що розвідувальні органи України діють в інтересах національної безпеки, захисту суверенітету, територіальної цілісності та демократичного ладу. Хоча правове регулювання діяльності козацької розвідки у XVII ст. не мало системного кодифікованого характеру, її функціонування було спрямоване на досягнення аналогічних цілей – забезпечення політичної стабільності, військової переваги та дипломатичного маневрування [32, с. 17].

У цьому контексті історичне дослідження розвідки доби Хмельниччини набуває додаткової актуальності. З огляду на триваючу збройну агресію Російської Федерації проти України, аналіз історичного досвіду організації розвідувальної служби в умовах війни є важливим для формування історичної пам'яті, національної ідентичності та зміцнення інституцій безпеки. Це також узгоджується з положеннями Стратегії національної безпеки України, затвердженої Указом Президента № 392/2020 від 14 вересня 2020 р., де серед пріоритетів вказано забезпечення інформаційної та воєнної безпеки, а також зміцнення національного інтелектуального потенціалу в сфері оборони.

Отже, джерельна база та наукове опрацювання питання про розвідувальну службу Богдана Хмельницького формують ґрунт для

поглибленого вивчення цієї малодослідженої, проте стратегічно важливої теми. Історичне осмислення розвідки як складової державотворчих процесів Війська Запорозького дозволяє не лише реконструювати механізми прийняття рішень у той період, а й прокласти місток до сучасного розуміння засад національної безпеки України.

1.2 Формування розвідувально-сторожових функцій у козацькому середовищі

У XV ст. на землях сучасної України, де сходилися кордони Великого князівства Литовського, Корони Польської та Османської імперії, виникла особлива спільнота, що отримала назву козаки. Її основу становили слов'янські напівкочові групи – бродники, берладники й галичани-висланці, а також кочові племена іранського (севери, черкеси) та тюркського (берендеї, коуї, половці, тюрки) походження. Менш ніж за століття цей пограничний етнос перетворився на своєрідний місток між слов'янами Північного Причорномор'я та середземноморським світом.

Козацтво, як соціальне явище, виникло внаслідок потреби захисту населення від постійних набігів татарських орд та інших зовнішніх ворогів. З часом воно перетворилося на організовану військову силу, здатну не лише обороняти свої території, але й проводити активні наступальні дії. У цьому контексті розвідувальна діяльність стала невід'ємною складовою козацької військової стратегії [20, с. 8].

Козацтво сформувало власну військову організацію, оригінальну систему управління й командування та розвинуло воєнне мистецтво. Центральною ланкою цих процесів стала Запорозька Січ, що виконувала роль політичного й військового осередку.

Із XVI ст. козаки почали розбудовувати власну розвідувальну мережу, призначену для своєчасного виявлення татарських нападів і захисту від Кримського ханства. Козацька розвідка того часу являла собою комплекс практичних заходів зі збирання переважно військових відомостей про сили, наміри та дії ворожих держав.

Валерій Степанков у своїй праці «Розвідка і контррозвідка Богдана Великого (1648–1657 рр.)» зазначав, що козацька розвідка формувалася як відповідь на постійні зовнішні загрози та необхідність оперативного реагування на зміни в політичній та військовій обстановці. Особливу увагу приділяли збору інформації про плани та пересування ворогів, що дозволяло козацькому війську ефективно планувати свої дії та уникати несподіваних нападів [41, с. 31].

Протягом свого розвитку українська козацька розвідка пройшла два основні етапи:

- 1) Розвідувально-дозорна служба (кінець XVI – перша половина XVII ст.).
- 2) Розвідка Гетьманщини (друга половина XVII – друга половина XVIII ст.) [19].

Сторожова служба, яка включала в себе систему дозорів та спостережних пунктів, була основним інструментом збору розвідувальної інформації. Козаки використовували мобільні загони для патрулювання прикордонних територій, організовували засідки та перехоплювали ворожі повідомлення. Також активно залучали місцеве населення до передачі відомостей про пересування ворогів.

Умови прикордонного середовища, де постійно змінювалася політична ситуація та виникали нові загрози, вимагали від козацтва постійного вдосконалення розвідувальних методів. Це сприяло розвитку інституційних

форм розвідки та контррозвідки, які згодом стали важливими елементами державного управління в період Гетьманщини [28].

Таким чином, історико-політичне тло формування козацької розвідки визначалося необхідністю захисту від зовнішніх загроз та забезпечення інформаційної переваги в умовах постійної воєнної небезпеки. Розвідувально-сторожові функції стали ключовими для виживання та розвитку козацького суспільства, а згодом і для становлення української державності.

У структурі козацького війська розвідувальні функції були невід'ємною складовою військової організації та тактики, що забезпечували ефективне ведення бойових дій та захист територій. Козаки розробили систему збору та аналізу інформації про ворога, яка включала різноманітні форми та методи розвідки.

На початковому етапі свого становлення козацька розвідка виникла як відповідь на постійну небезпеку з боку територій «Дикого Поля». Вона функціонувала у вигляді сторожової та дозорної служби - спеціальної форми військової та державної діяльності, яка зосереджувалась на збиранні відомостей про становище, наміри противника та позицію інших держав щодо Козацької держави.

Ця служба включала два основні компоненти:

1) стаціонарний – представлений форпостами з гарнізонами, вартовими підрозділами, невеликими вежами-спостережниками та сигнальними пунктами (так званими «глядами»), які мали засоби для передачі сигналів.

2) мобільний – включав патрульні роз'їзди, пікети на прикордонній території, розвідувально-диверсійні групи, що діяли на ворожій землі, а також морські розвідники [42, с. 51].

Згодом козаки почали зводити невеликі укріплення – редути, які розміщували вздовж прикордонних ліній. У кожному редуті несли службу вартові загони. Для спостереження за ворогом використовували як старі

кургани, так і штучно насипані козаками («роблені могили»), де іноді встановлювали гармати та розміщували бойові пости.

На ділянках, де не було редутів чи курганів, будували маяки – своєрідні сигнальні вежі з дерев'яних стовпів, вкритих смолою й сіном, із бочкою просмоленого вмісту. У разі виявлення загрози цю бочку підпалювали, і стовп вогню сповіщав про наближення ворога, створюючи ефективну систему оповіщення для захисту населення та війська.

Особливу роль у козацькій розвідці відігравав курінь пластунів – один із 38 куренів Запорізької Січі. Пластуни вважались наступниками «характерників» – людей із надзвичайними вміннями, що асоціювались із містиком в народній уяві. Вони виконували завдання з розвідки, стеження за ворогом, збору військової інформації, диверсій та агентурної діяльності на території супротивника [43].

До складу пластунського куреня можна було потрапити лише після складання іспиту й одностайного схвалення громади. Його члени були визнаними майстрами бойової справи, володіли кількома стилями бойових мистецтв (наприклад, «спас», «хрест», «гайдок»), чудово орієнтувались у мистецтві маскуванню та військових хитрощах.

Координацію розвідувальних дій у Запорізькій Січі зазвичай брав на себе кошовий отаман (гетьман), але нерідко він доручав ці обов'язки одному із старшин, яких переобирали щороку. У періоди спокою роль очільника розвідки могла виконувати військовий писар або довірена особа зі старшинського кола, тоді як під час походів ці функції лягали на наказного гетьмана чи обозного.

Стратегічне керівництво розвідкою здійснювала Старшинська Рада, де збиралися лише найвищі чини Запорізького війська та окремі запорожці (на відміну від загальної Військової Ради, що охоплювала майже всіх козаків). До планування операцій безпосередньо залучалися військовий писар, військовий

осавул і військовий товмач. Осавул відповідав за організацію й контроль дозорної служби на рубежах Січі; писар отримував і систематизував розвідувальні дані, а товмачі завдяки знанню мов опрацьовували іноземні документи та виконували доручення за кордоном [44].

Щоб запобігти несподіваним нападам з суші й моря, козацьке керівництво вибудувало мережу інформаційного забезпечення. Її головні завдання полягали у зборі відомостей про пересування та наміри ворожих військ і своєчасному виявленні зовнішніх загроз. У мирний час це здійснювали через агентуру в посольствах, прикордонну розвідку й козацьку дозорну службу; під час війни - шляхом діяльності шпигунських груп, прикордонних підрозділів і спеціально сформованих органів у складі регулярного війська.

Оскільки у Запорізькому війську не існувало постійних розвідувальних частин і єдиного управлінського органу, виконання таких завдань покладали на найбільш досвідчених і підготовлених козаків. Через це розвідувальна структура Січі залишалася гнучкою й не мала чітко визначених форм. За потреби могли створюватися тимчасові розвідувальні підрозділи, що відповідали б сучасному розумінню спеціальних служб.

Військова розвідка:

- розвідувальний загін – формувався чисельністю до сотні козаків і діяв попереду головних сил на 6–15 км, збираючи дані на основних напрямках просування війська.

- розвідувальний роз'їзд – група з 5–10 бійців, яка патрулювала кордони Запорозьких земель або висувалася від головних сил (або від розвідувального загону) на відстань до 6 км.

- роз'їзні козаки – двоє-троє вершників (інколи й один), що безпосередньо оглядали місцевість, шляхи та об'єкти, діючи до 1 км від свого роз'їзду.

- бекети (спостережні пости) – пари чи трійки козаків, розміщені вздовж південного рубежу, які мали завчасно виявляти рух ворожих сил і сповіщати командування й населення.

Спеціальна розвідка:

- команди пластунів (3–10 осіб) – вирушали за кілька днів до початку походу в тил ворога, проводили спостереження й диверсії на маршрутах його військ.

- групи для наскоків – формувалися з піхотних чи кінних підрозділів (або з розвідувальних органів) у складі від рою до півсотні козаків для раптових ударів.

- групи для засідок – могли бути створені як із наявних розвідувальних загонів/роз'їздів, так і зі штатних частин, щоб чекати противника у вибраних місцях.

- групи для вилазок – добиралися з найбільш досвідчених піхотинців чи вершників (від рою до чоти) для короткочасних рейдів; за потреби їх підсилювали пластунами.

- «могили» – прототип сучасних «секретів»: двоє-троє козаків приховано спостерігали й сигналізували про появу ворога на ймовірних напрямках його руху [50, с. 61].

Агентурна розвідка у мирні роки діяла мережа інформаторів на землях Польщі, Османської імперії та Кримського ханства. Агенти, маскуючись під попередньо продуманою «легендою», збирали відомості про чисельність, місце розташування й готовність ворожих військ до наступу. Для цього використовувалися підпільні роз'їзди чи окремі інформатори, які працювали безпосередньо на території противника або в його таборах.

Органи агентурної розвідки підпорядковувалися кошовому отаманові та довіреним старшинам, тоді як бойові розвідувальні підрозділи слухалися своїх прямих командирів. Відсутність постійних спеціальних частин робила

розвідувальну структуру гнучкою: завдання доручали найбільш натренованим козакам, а необхідні загони створювалися саме під конкретну місію.

Інституційна роль таких підрозділів, як «роз'їзди», «передові загони» та «сторожі», була ключовою у забезпеченні оперативної обізнаності про дії противника. «Роз'їзди» представляли собою мобільні групи козаків, які здійснювали патрулювання та спостереження за територією, виявляючи пересування ворожих сил. «Передові загони» виконували функції авангарду, забезпечуючи безпеку основних сил війська та збираючи інформацію про розташування ворога. «Сторожі» розміщувалися на стратегічних напрямках для раннього виявлення загроз та попередження про наближення противника [38, с. 91].

Механізми збору даних включали спостереження за ворогом, перехоплення повідомлень, допити полонених та використання агентурної мережі. Козаки активно застосовували тактику «підгляду» та «дозору», що передбачало приховане спостереження за ворожими позиціями та маршрутом їхнього руху. Допити полонених дозволяли отримувати цінну інформацію про чисельність, озброєння та плани противника.

У системі обробки та передавання розвідданих важливу роль відігравали кошовий отаман, сотники, обозні та писарі. Кошовий отаман координував діяльність розвідувальних підрозділів та приймав стратегічні рішення на основі отриманої інформації. Сотники відповідали за організацію розвідки у своїх підрозділах, забезпечуючи оперативний зв'язок між розвідниками та командуванням. Обозні займалися логістичним забезпеченням розвідувальних операцій, а писарі фіксували та систематизували отримані дані для подальшого аналізу [35, с. 76].

Поняття «дозор», «підгляд» та «розвід» мали специфічне значення у козацькому лексиконі. «Дозор» означав організоване спостереження за певною територією з метою виявлення ворожих сил. «Підгляд» передбачав

приховане спостереження за ворогом для збору інформації без виявлення себе. «Розвід» охоплював комплекс заходів зі збору, аналізу та передавання розвідувальних даних. Ці терміни відображають глибоку інтеграцію розвідувальної діяльності у військову практику козацтва та свідчать про високий рівень організації та професіоналізму у цій сфері.

У структурі козацького війська сторожова служба посідала одне з ключових місць, будучи не лише засобом виявлення загроз, а й важливим чинником забезпечення стратегічної мобільності. Розвинена мережа сторожових пунктів та мобільних загонів, сформована в межах українського прикордоння, виконувала роль першого бар'єра на шляху ворожих вторгнень та оперативного джерела інформації для командування. Особливої ваги набувала ця система в умовах постійної воєнної загрози з боку Кримського ханства, Османської імперії, Речі Посполитої та Московії [33, с. 82].

З огляду на географічні й політичні обставини, козаки розгорнули постійну сторожову лінію вздовж Дніпра, особливо на Запорозжжі, де зосереджувалися головні сили Війська Запорозького. Валерій Степанков у праці «Розвідка і контррозвідка Богдана Великого» детально описує сторожову практику, що включала облаштування спеціальних пунктів спостереження у стратегічно важливих місцях – на переправах, біля брідних шляхів, у степових проходах. Ці пункти забезпечували постійне стеження за прикордонною ситуацією, а також слугували опорними базами для мобільних загонів, здатних швидко реагувати на загрози.

Вагомою складовою сторожової служби були так звані «роз'їзди» – невеликі загони легкоозброєних козаків, що патрулювали територію, виявляли ворожі переміщення та передавали сигнали до головного війська. Такі загони мали високий рівень автономності й діяли на основі глибокого знання місцевості, що дозволяло їм не лише вчасно виявляти загрози, а й уникати прямого зіткнення до моменту збору основних сил. Саме завдяки їхній

мобільності козацьке командування отримувало оперативну інформацію про пересування ворога, характер його дій і ймовірні напрями наступу.

Ефективне сторожове інформування ставало підґрунтям для своєчасного перегрупування військ, організації засідок або ухвалення рішення про відкритий бій. Зокрема, в ході визвольної війни 1648–1657 років Богдан Хмельницький неодноразово використовував дані, отримані через сторожову мережу, для прийняття ключових стратегічних рішень. Як підкреслює Степанков, саме завдяки вчасному виявленню руху ворожих військ вдалося організувати оборону та контрнаступ під Пилявцями, Зборовом та Батогом [25, с. 61].

Сторожова служба виступала не лише елементом воєнної техніки, а й частиною ширшої інформаційно-організаційної системи, яка забезпечувала динамічну адаптацію козацького війська до умов гібридного конфлікту. Ця модель дії - із залученням мережі польових спостерігачів, мобільних груп збору даних і командної обробки інформації – відповідає і сучасному баченню структур воєнної розвідки. Зокрема, подібні функції в нинішніх умовах покладено на органи воєнної розвідки ЗСУ відповідно до Закону України «Про розвідку» (2020 р.), де також акцентується на необхідності своєчасного інформування політичного та військового керівництва держави.

У системі самоорганізації козацьких громад сторожова служба набула інституційного характеру вже в період існування перших січей, зокрема Томаківської, Базавлуцької та Чортомлицької. В умовах степового прикордоння та відсутності централізованої влади, саме сторожові пости, дозори та «виводи» забезпечували інформаційне забезпечення як повсякденного функціонування, так і бойових дій. Такі дії не обмежувалися пасивним спостереженням – розвідники здійснювали глибокі рейди на території ворога, вивчали маршрути руху військ, оцінювали стан укріплень, настроїв населення, а також залучали місцевих інформаторів, чим формували

багаторівневу структуру збору відомостей. Особливої форми набули ці функції під час організації «товариських роз'їздів» і прикордонних варт, які контролювали не тільки фізичний периметр, а й інформаційне поле козацької державності [18].

Розвідувальна активність з часом розширювалася і ускладнювалася, включаючи методи прихованого спостереження, заслання «лазутчиків», перехоплення кореспонденції, а також використання подвійних агентів у середовищі шляхти, татарських беїв або турецьких пашів. Такі елементи свідчать про наявність у козацькому середовищі не лише воєнної інтуїції, а й зародків стратегічного мислення, яке базувалося на оперативному аналізі отриманих даних. Водночас, сама структура розвідки не мала жорстко ієрархічної форми – вона інтегрувалася в загальну систему старшинського управління, в межах якої отамани, полковники та кошові здійснювали контроль за розвідувальними діями, використовуючи горизонтальні зв'язки та мережі довіри.

З огляду на сучасні реалії, історичний досвід становлення розвідувально-сторожової функції в козацькому середовищі має не лише пізнавальне, а й прикладне значення для розуміння національної системи безпеки. В умовах сучасної гібридної війни, яку веде Російська Федерація проти України, використання інформації, аналітична робота та організація контррозвідки залишаються основними інструментами оборони. Згідно зі статтею 3 Закону України «Про національну безпеку України» від 21 червня 2018 р. № 2469-VIII, суб'єктами сектору безпеки і оборони є розвідувальні органи, які діють на основі принципів законності, професіоналізму, безперервності й наступництва. Саме принцип наступництва дозволяє включати в сучасну національну безпекову стратегію історичний досвід українського народу у сфері самооборони, у тому числі досвід сторожової служби козацької доби [6].

Таким чином, формування розвідувально-сторожових функцій у козацькому середовищі є прикладом адаптивної відповідності до зовнішніх загроз, а також проявом політичної зрілості козацької еліти, яка ще до виникнення інституціоналізованих форм державного управління застосовувала складні інформаційні механізми для забезпечення безпеки, контролю території та реалізації військово-політичних цілей. Цей процес слугує не лише історичним взірцем органічного розвитку розвідувальних структур, а й свідченням того, що українська державність у своїй основі завжди спиралася на глибоко вкорінені традиції самозахисту, розвідки і стратегічного мислення.

РОЗДІЛ 2

СТРУКТУРА ТА МЕТОДИ ДІЯЛЬНОСТІ РОЗВІДКИ В ПЕРІОД ВИЗВОЛЬНОЇ ВІЙНИ

2.1 Організація розвідувальної та контррозвідувальної служби при уряді Хмельницького

Формування урядової системи розвідки і контррозвідки за часів гетьмана Богдана Хмельницького стало відповіддю на складну політичну та воєнну ситуацію, яка склалася на українських землях у середині XVII ст. Напередодні національно-визвольної війни українське суспільство перебувало в стані глибокої соціальної напруги, обумовленої феодально-кріпосницьким гнітом з боку польської шляхти, релігійним переслідуванням православних, порушенням козацьких прав і свобод, а також системним витісненням українців з політичного життя Речі Посполитої. У таких умовах будь-яка організована збройна боротьба потребувала не лише воєнної сили, а й ефективного інформаційного забезпечення, яке дозволяло б ухвалювати стратегічно зважені рішення.

З початком національно-визвольної війни 1648 р. Богдан Хмельницький швидко усвідомив, що перемога у протистоянні з потужною Річчю Посполитою можлива лише за умови налагодження системи збору, обробки й використання розвідувальних та контррозвідувальних даних. Така система мала забезпечити безпеку як військових дій, так і дипломатичних ініціатив гетьмана. Потреба у розвідці зумовлювалася необхідністю мати точну інформацію про рухи ворожих військ, плани супротивника, його зовнішньополітичні контакти, настрої серед шляхти, міщан і селян, а також ситуацію в союзних таборах – Кримського ханства, московського царства, Молдавії, Трансільванії тощо. Не менш важливою була контррозвідка –

боротьба з проникненням шпигунів до війська Хмельницького, виявлення зрадників серед козацької старшини та контроль за інформаційною дисципліною в урядових структурах [4].

Зазначену модель інформаційної безпеки не було створено з нуля. Богдан Хмельницький спирався на практики, які ще до цього функціонували в середовищі Війська Запорозького. Запорозькі козаки мали сталу традицію ведення розвідки в степовій зоні, що особливо активно проявлялася в системі сторожових служб, мобільних загонів («роз'їздів»), дозорів і підглядів. Козаки століттями взаємодіяли з татарами, турками, московитами й поляками, що формувало в них розуміння важливості збору інформації як передумови виживання на прикордонній території. Ці традиції стали основою формування нової системи при уряді гетьмана, яка, однак, не обмежувалася лише спадком Війська Запорозького.

Хмельницький, як досвідчений дипломат і державний діяч, активно використовував досвід європейських держав, особливо Речі Посполитої та Османської імперії, які мали розгалужені мережі шпигунства і дипломатичної розвідки. У структурі польської державності вже діяли урядові органи, які займалися аналізом зовнішньої інформації, а в Османській імперії шпигунство відіграло одну з провідних ролей у функціонуванні влади. У результаті цього Хмельницький вибудував власну модель: з одного боку – адаптовану до реалій українського козацького суспільства, з іншого – достатньо ефективну в умовах ведення широкомасштабної війни та одночасного становлення державної інфраструктури Гетьманщини [9, с. 101].

Таким чином, передумови формування розвідувально-контррозвідувальної служби при гетьманському уряді Хмельницького мали складний і багатокомпонентний характер. Вони поєднували у собі політичну потребу забезпечення військових і дипломатичних рішень, організаційний досвід Війська Запорозького, а також адаптацію ефективних практик

європейських країн, що дозволило створити дієвий інформаційно-аналітичний механізм в умовах постійної загрози з боку як зовнішніх, так і внутрішніх опонентів. В умовах сучасних воєнних конфліктів, таких як агресія Російської Федерації проти України, це історичне надбання здобуває нове значення, адже демонструє вагу інформаційної безпеки в умовах становлення і захисту національної державності. Цей досвід, хоч і сформований у XVII ст., зберігає актуальність і сьогодні, коли відповідно до Закону України «Про розвідувальні органи України» (в редакції 2020 р.), питання захисту національних інтересів у воєнній, політичній та інформаційній сферах розглядаються як пріоритетні завдання державної політики.

Структурна побудова розвідувально-контррозвідувального апарату при уряді Богдана Хмельницького є свідченням високого рівня усвідомлення гетьманом ролі інформаційної складової в процесі ведення воєнних дій і формування державної політики. У межах гетьманської влади було закладено підвалини інституціоналізованої розвідки, що, хоч і не мала чітко кодифікованої бюрократичної структури за сучасним зразком, діяла як ефективний функціональний інструмент управління, оборони і дипломатії [5, с. 71].

Особиста участь Хмельницького у створенні та координації інформаційної мережі відіграла ключову роль у забезпеченні її дієздатності. Як політичний лідер і воєначальник, він не лише приймав остаточні рішення на основі отриманих розвідданих, але й активно керував механізмами збору інформації. За даними, наведеними Валерієм Степанковим у праці «Розвідка і контррозвідка Богдана Великого», гетьман брав безпосередню участь у формуванні кола довірених осіб, які відповідали за організацію агентурної діяльності, підбір виконавців для особливо делікатних завдань, контроль за достовірністю переданої інформації. Хмельницький систематично

координував дії як військових розвідників, так і дипломатичних агентів, що діяли у таборах противника або на території нейтральних держав.

Надзвичайно важливу роль у структурі розвідувально-контррозвідувального апарату відігравало найближче оточення гетьмана. Передусім мова йде про генерального писаря, який фактично виконував функції головного інформаційного аналітика при гетьманському уряді. Саме через писарську канцелярію проходила велика частина зібраних розвідданих, тут здійснювався їх відбір, узагальнення та підготовка до подання Хмельницькому. Полковники, сотники, осавули, обозні були відповідальними за збори відомостей у межах своїх юрисдикцій – вони організовували пересилку агентів, супроводжували допити полонених, забезпечували контроль за інформаторами. Козацька старшина, маючи досвід самостійного командування в бойових умовах, була залучена також до аналітичної роботи: звіти про становище в конкретних регіонах, дані про ворожі війська, настрої населення надходили саме через них [8, с. 82].

Суттєвим досягненням інформаційної політики гетьманського уряду стало формування агентурної мережі, що складалася з двох головних елементів: постійних каналів, які діяли у важливих політичних, економічних і воєнних центрах (зокрема, у Варшаві, Стамбулі, Бахчисараї, Москві), та тимчасових груп, що створювалися під конкретні оперативні завдання. Постійні агенти нерідко виступали в ролі дипломатів, купців, козацьких представників при іноземних дворах або посередників у переговорах. Їх діяльність передбачала довгострокове проникнення в політичне середовище, здобуття доступу до закритої інформації, моніторинг змін у настроях іноземної знаті, а також оцінку військової готовності потенційних супротивників або союзників.

Тимчасові розвідувальні групи діяли мобільно, переважно в умовах активних бойових дій. До їх складу входили досвідчені козаки, часто із

середовища «добраних товаришів», які вирушали у ворожі тиллові райони, влаштовували засідки, перехоплювали кур'єрів, допитували полонених, здійснювали рекогносцирування. За свідченнями джерел, таких як листування між козацькою старшиною та гетьманом, ці загони виконували критично важливі функції напередодні великих битв або під час дипломатичних маневрів [29].

Уся ця багаторівнева система функціонувала у форматі «розосередженого централізму», коли загальне керівництво здійснював гетьман і його найближче коло, але оперативні функції виконували уповноважені особи на місцях, адаптуючи дії до поточної обстановки. Саме така гнучка, децентралізована, але водночас ієрархічно підпорядкована структура дозволяла забезпечувати воєнну мобільність, оперативно реагувати на зовнішні загрози та досягати стратегічної переваги над противником. Цей досвід залишається вагомим прикладом для сучасного українського державного будівництва, особливо в контексті реформ системи національної безпеки й оборони, що закріплені у ст. 3, 5, 17 Конституції України та розвиваються відповідно до Закону «Про національну безпеку України».

Джерела, канали і методи отримання розвідувальної інформації в діяльності гетьманського уряду Богдана Хмельницького становили складну систему, що була глибоко інтегрована у військово-адміністративну, дипломатичну та соціально-політичну структуру новопосталої козацької держави. З огляду на специфіку середовища, у якому існувала Гетьманщина - прикордонного, мобільного – розвідка стала не допоміжним, а стратегічно визначальним інструментом у забезпеченні державної безпеки та реалізації зовнішньої політики [37, с. 112].

Одним із основних джерел здобуття оперативної інформації були так звані «передові люди» - досвідчені козаки, які діяли в складі роз'їздів і сторожових підрозділів у прифронтових і прикордонних районах. Їх

завданням було спостереження за переміщеннями ворога, виявлення змін у дислокації військ, вивчення логістичних маршрутів та виявлення підготовки до наступальних операцій. Вони виступали як очі війська – діяли мобільно, у тісному зв'язку з командуванням, передаючи інформацію через ланцюг старшин без затримок. Ця категорія агентів поєднувала функції розвідників і спостерігачів, а в окремих випадках - і військових провокаторів.

Значною складовою розвідувальної діяльності стали шпигунські операції з використанням посланців, «вивідців» і купців. Як засвідчує Валерій Степанков у своїй праці «Розвідка і контррозвідка Богдана Великого», посланці гетьмана часто виконували подвійні функції: офіційно вони представляли інтереси держави у переговорах, але насправді мали також завдання зі збору даних про внутрішньополітичну ситуацію в таборі потенційного союзника чи супротивника. Особливо це стосується візитів до Кримського ханства, Московії, Трансільванії, Османської імперії, а також Речі Посполитої. Інформація, яку отримували такі посланці, стосувалася як планів зовнішньої політики, так і мілітарних приготувань, настроїв правлячих кіл, рівня дисципліни у військах чи обсягу наявних резервів [36, с. 52].

Окремим каналом інформації було перехоплення ворожого листування. Цей метод не лише надавав стратегічні дані, але й дозволяв відстежити хід переговорів між ворогами або їх дипломатичну взаємодію з третіми сторонами. Такі листи потрапляли до гетьманської канцелярії, де аналізувалися писарями, старшиною та особисто Хмельницьким. Відомі факти про навмисну передачу ворогові хибної інформації або підроблених документів, що засвідчує не лише розвиток збору інформації, але й зачатки дезінформаційних практик, що тяжіють до контррозвідки.

Допити полонених також були цінним і поширеним способом отримання розвідданих. Цей метод вимагав особливої уваги до достовірності показів, тому часто супроводжувався повторними допитами або звіркою отриманих

даних із відомостями від інших джерел. Полонені військові могли надати дані про чисельність, озброєння, моральний стан ворожих підрозділів, їхнє місцезнаходження, плани наступу чи відступу. Допити проводилися як у таборі гетьмана, так і в полкових структурах, а їх результати документувалися або передавалися усно до вищого командування.

Важливим джерелом надходження інформації були й регулярні звіти від старшин з місць. Полковники, сотники та осавули несли не лише військову, але й інформаційну відповідальність за території, підпорядковані їх командуванню. Вони фіксували зміни в настроях населення, фіксували присутність ворожих агентів, повідомляли про мобілізаційні приготування сусідніх держав або рухи ворожих загонів. Така структура постійного зворотного зв'язку між центром і регіонами дозволяла забезпечити оперативну поінформованість гетьманського уряду [39, с. 91].

У сукупності всі ці методи та джерела формували багаторівневу інформаційну мережу, що була адаптована до складної геополітичної обстановки та забезпечувала Хмельницькому можливість приймати виважені військові й дипломатичні рішення. В умовах обмежених комунікаційних технологій XVII століття така система інформаційної взаємодії свідчила про високу ефективність і гнучкість козацького державного апарату. Більше того, вона демонструє ранню форму синтезу між військовою розвідкою, зовнішньополітичною службою та адміністративним апаратом - принцип, який залишається актуальним і в сучасних підходах до забезпечення національної безпеки [47, с. 101].

Таким чином, формуючи власне військо, Богдан Хмельницький приділяв виняткову увагу створенню ефективної розвідувальної служби. Як свідчать численні історичні дослідження, вже на початковому етапі Національно-визвольної війни 1648 року було закладено основи організаційної структури цього розвідувального підрозділу. У цей період

також були окреслені основні напрями його діяльності, визначено ключові завдання, цілі, засоби та прийоми роботи. З часом ці елементи вдосконалювались і адаптувались до потреб воєнного протистояння.

Відповідно до положень, викладених у «Статтях про устрій Війська Запорозького», відповідальність за ведення розвідки покладалася не лише на окремих спеціалістів, а й на полкову та сотенну старшину. Зокрема, гетьман вимагав від полковників і сотників постійно тримати його в курсі ситуації на місцях, наголошуючи: «Вдень і вночі повідомляйте, що у вас робиться». Такий підхід свідчить про високий рівень інтеграції розвідувальної діяльності в систему військового управління.

Хоча в ті часи ще не існувало спеціалізованих навчальних закладів для підготовки розвідників, сам військовий побут і участь у бойових діях фактично виконували роль практичної школи. Досвідчені козаки володіли рядом важливих навичок, серед яких – безшумне пересування, маскування, подача сигналів за допомогою звуків тварин чи птахів, а також віртуозне володіння кінною їздою й акробатикою верхи. Все це формувало висококваліфікованих вояків, здатних до ефективної розвідки [42, с. 81].

Сучасники також відзначали, що саме Богдан Хмельницький був головним стратегом і координатором розвідувальних операцій. Він не лише розробляв плани та давав розпорядження, але й особисто займався добором агентів, їх підготовкою та інструктажем. Така глибока залученість свідчить про його винятковий стратегічний хист та широку ерудицію.

Крім того, гетьман активно використовував можливості розвідки та контррозвідки для ведення інформаційно-психологічної боротьби. Через цілеспрямоване поширення дезінформації серед ворожих військ він прагнув підірвати моральний дух противника, посіяти сумніви, паніку та відчуття безнадійності. У своїх універсалах до населення та інструкціях до розвідників Хмельницький наголошував на важливості створення в лавах ворога

атмосфери страху й напруги. Таким чином, у військовій практиці вперше на українських землях були реалізовані елементи того, що сьогодні називається «психологічною війною». Ці методи довели свою ефективність під час ключових битв, зокрема під Корсуном, Пилявцями та Берестечком [7, с. 68].

Одним із яскравих прикладів ефективного використання інформаційно-психологічних методів у воєнному протистоянні стала ситуація напередодні Корсунської битви, що відбулася наприкінці травня 1648 р. і завершилася впевненою перемогою українського війська. Богдан Хмельницький зумів досконало приховати справжній стан справ у козацькому таборі, зокрема точну чисельність своїх сил. Натомість, з використанням навмисно поширеної дезінформації, він зумів переконати польське командування, що його армія значно перевищує за чисельністю. Як наслідок, польський головнокомандувач Микола Потоцький почав уникати відкритого зіткнення, втратив ініціативу в ухваленні стратегічних рішень і, ще не вступивши у реальний бій, фактично зазнав моральної поразки. Цей випадок наочно демонструє силу інформаційного впливу та психологічного тиску як інструментів воєнної переваги.

Аналогічна тактика застосовувалася й під час Пилявецької битви, яка відбулася у вересні того ж 1648 р. І цього разу психологічний компонент відіграв ключову роль у здобутті перемоги. Завдяки вдало спланованим та грамотно реалізованим маневрам, Хмельницький змусив польське військо розміститися у не вигідній позиції для оборони. Таке становище деморалізувало польських воєначальників і викликало сумніви у власних силах. Відчуття невпевненості швидко передалося всьому особовому складу. Один із очевидців подій – польський учасник кампанії – залишив у щоденнику свідчення про паніку та повний безлад у таборі: «...У таборі ніякої дисципліни, ніякого авторитету вождів. Вночі після пароллю стріляли, кричали, і ніхто за це не одержував догани, бо однаковий страх охоплював усіх, так що не було абсолютно ніякого порядку» [29].

Окремої уваги заслуговує вдалий епізод інформаційної війни, організований гетьманом на другий день битви, 22 вересня. Згідно з наказом Хмельницького, до польського табору спеціально був направлений полонений козак, переодягнутий у священнослужителя. Попри жорсткі допити і катування, він повідомив ворожому командуванню, що на підтримку української армії вже прибувають потужні татарські сили чисельністю в кількадесят тисяч вояків. Насправді ж, як відомо з історичних джерел, чисельність кримських союзників ледь досягала п'яти тисяч. Щоб надати цьому обману правдоподібності, козаки урочисто зустріли союзників з усіма можливими почестями: салютами з гармат, залпами з мушкетів і гучним святкуванням. Такий театралізований прийом лише підсилив страх серед польського війська. У результаті в таборі швидко поширилася чутка про нібито прибуття тридцятитисячної кримської орди, що остаточно підірвало бойовий дух поляків і вплинуло на результат битви [16].

Використання тактики відправлення до ворожого табору спеціально підготовлених полонених, які мали дезінформувати противника, не обмежувалося лише окремими битвами – вона активно застосовувалася й надалі в ході військових кампаній. Цей метод став однією з ключових складових психологічної стратегії Богдана Хмельницького. Його ефективність значною мірою ґрунтувалася на несподіваності та витривалості самих козаків, які, попри жорстокі катування, демонстрували дивовижну витримку та діяли згідно з попередньо отриманими вказівками. Їхні свідчення, хоч і неправдиві, виглядали настільки переконливо, що ворог приймав їх за істину, що в свою чергу впливало на ухвалення ключових рішень.

Ілюстрацією такої тактики може слугувати епізод Збаразько-Зборівської кампанії, коли у протистоянні з підрозділами полковника Данила Нечая польський командувач Лянцкоронський отримав з уст полонених козаків неправдиву інформацію про наближення основних сил під проводом самого гетьмана Хмельницького. Помилково вважаючи, що має справу з набагато потужнішим супротивником, він ухвалив рішення відступити від позицій біля

Старокостянтинова. Хоча ці відомості були навмисно сфальсифікованими, вони дали змогу козацькому полковнику Нечаю маневрувати та здійснити подальші дії з вигідніших позицій.

Схожа тактика була застосована й полковником Станіславом-Михайлом Кричевським під час битви біля Лоева. Він направив кількох відчайдушних козаків до війська литовського магната Януша Радзивілла. Вони, видаючи себе за полонених, навмисне ввели супротивника в оману щодо реального напрямку руху Кричевського. Така дезінформація збила з пантелику литовські війська, змусивши їх переоцінити загрозу і внести зміни до бойових планів [42, с. 149].

Польський хроніст і очевидний учасник цих подій Станіслав Освенцім у своїх записках дає емоційну оцінку впливу подібної практики на моральний стан ворожої армії. Він зазначав: «На самих лише "язиків"... покладаючись, із яких ніколи жодної правди не могли одержати. І це справді було немаловажною причиною для частої зміни (прийнятих) на радах рішень. Бо коли один язик розповідав, що Хмельницький іде до нас, то ми дерев'яніли, вішали носи і подумували тут боронитися від нього; якщо день-другий його не було видно і (новий) "язик" розповідав щось протилежне першому...». Це свідчить про глибоку дезорієнтацію ворожого командування, викликану майстерним інформаційним впливом з боку української сторони [2, с. 201].

Таким чином, навмисне використання дезінформації через «підставних» полонених стало не лише тактичним засобом, а й важливим елементом стратегії ведення війни, що дозволяв Хмельницькому здобувати перевагу над чисельно й технічно сильнішим супротивником.

Історичні джерела свідчать, що взимку 1651 р., за безпосереднього керівництва досвідченого козацького старшини Тарасенка (за деякими даними – Стасенка) і під загальним контролем гетьмана Богдана Хмельницького, було реалізовано одну з наймасштабніших розвідувальних кампаній тогочасної Європи. За задумом керівництва, на територію Речі Посполитої було скеровано близько двох сотень українських агентів, перед якими стояло

завдання здобути широкий спектр даних: військових, політичних, економічних та соціальних.

Окрім збору стратегічно важливої інформації, перед розвідниками було поставлено завдання інформаційно-психологічного характеру. Вони мали навмисно поширювати чутки про непереможну силу й чисельну перевагу війська Хмельницького. Таке дезінформаційне навантаження мало на меті не лише вводити в оману польське командування, але й сприяти виникненню панічних настроїв серед мешканців польських міст і сіл [29].

Козацькі розвідники демонстрували вражаючу винахідливість у методах маскуванню. Щоб не викликати підозри, вони перевтілювалися в жебраків, калік, кобзарів, мандрівних музикантів, циркових артистів, а також паломників і навіть священнослужителів. Цей широкий арсенал образів дозволяв їм вільно пересуватись, проникати в міста й маєтки, спостерігати за військовими приготуваннями та вести розвідувальну діяльність.

Цікаво, що серед учасників операції були не лише козаки - до розвідки активно долучалась і представницька шляхта, включаючи й осіб польського походження. Завдяки своєму соціальному статусу, вони мали можливість обіймати важливі посади при дворі та в адміністративних установах, а отже - мали доступ до конфіденційної інформації, яку передавали українському командуванню [26].

Цей факт знаходить підтвердження в листуванні литовського канцлера Альбрехта Радзивілла, який ще у 1649 р. повідомляв із Вільно польському королю, що противник нібито має широке шпигунське охоплення і добре поінформований про всі події, що відбуваються в країні: «ворог має своїх шпигунів і знає все, що тут діється».

Серед найвідоміших агентів цієї операції історики згадують таких осіб, як королівський камергер Войцех Верещака, брати Сечевичі та Ярмолович – останній був наближений до особистого оточення короля Яна Казимира, що свідчить про надзвичайно високий рівень проникнення української розвідки в структури польської влади.

Диверсійна діяльність була важливою складовою роботи розвідки того часу. Основна мета таких операцій полягала у значному послабленні військової потуги польських сил. В результаті підривалися мости і переправи, виводилися з ладу ворожі гарматні установки, а вночі загадково зникали коні. Окрім того, до рук козацької розвідки належали й підпали шляхетських маєтків, а також організація повстань серед селян, що ставало додатковим чинником дестабілізації польської влади [29].

Одним із засновників методів «психологічної війни» вважають саме Хмельницького, який напередодні Берестецької битви успішно вводив польське командування в оману щодо своїх намірів. Так, 21 червня 1651 р. шляхтич М'ясковський відзначав, що «про плани Хмельницького не було достовірної інформації. Одні чекали нападу під час походу, переправи або раптово вночі, інші вважали, що він буде чинити опір королю на позиціях під Вишнівцем, як це звично робить. А деякі думали, що він пошле кілька десятків тисяч козаків у Підгір'я для об'єднання з Ракоці».

Дослідники В. Степанков та В. Сідак підтверджують, що під час Національно-визвольної війни середини XVII ст. Богдан Хмельницький створив складну трирівневу систему управління розвідувальною мережею, де на чолі стояв гетьман, далі – керівник розвідслужби, а на місцях діяли резиденти. Крім того, формувалась широка низова мережа агентів. Наприклад, у одному з польських регіонів під керівництвом українського резидента Петра Гжибовського діяло близько вісімдесяти агентів. Важливою була й агентурна мережа у Варшаві, а також у столиці Великого князівства Литовського – Вільно, яка вчасно передавала цінні відомості як політичного, так і військового характеру [32, с. 52].

Після 1654 р. розвідслужба Української держави здійснила блискучу операцію, під час якої до московського Посольського приказу був залучений козацький розвідник Лук'ян Григорович (відомий як Литвин), який водночас був кваліфікованим лікарем. Це дозволило отримувати важливу інформацію з самого серця московської адміністрації.

До Чигирини надходила цінна інформація військово-політичного характеру не лише з території України, а й із сусідніх країн – Туреччини, Кримського ханства, Угорщини та Валахії. Українські розвідники підтримували тісні й ефективні зв'язки зі своїми колегами зі Швеції та Трансильванії, які діяли на землях Польщі, Чехії, Моравії, Сілезії й Австрії. Особливо високого рівня досягло вербування агентів, які походили з різних соціальних прошарків, етнічних груп і релігійних спільнот, що значно розширювало охоплення розвідувальної мережі.

Тактичні військові відомості здобувалися за допомогою спеціально організованих розвідувальних загонів або окремих агентів, які долали іноді до сотні кілометрів за лінію фронту. Їхні завдання полягали у виявленні планів ворога, визначенні чисельності військ, місць їх розташування, а також напрямків і маршрутів пересування армій. Не менш важливим джерелом інформації були полонені, так звані «язики» – захоплені ворожі солдати, які часто давали необхідні відомості. За свідченнями сучасників, майстерність козаків у взятті полонених визнавалася однією з найкращих у Європі того часу [3, с. 174].

На жаль, наступники Богдана Хмельницького на гетьманському посту не змогли у повній мірі використати накопичений ним досвід. Проте, у подальшому видатні полководці Європи, що діяли у нову й новітню епохи, часто застосовували різні елементи психологічної війни, а також розвідувальних і контррозвідувальних операцій. Ці методи, які започаткував наш великий гетьман Хмельницький, стали основою для багатьох військових стратегій і тактик у світі.

2.2. Форми, засоби та напрями розвідки та контррозвідки в умовах воєнного конфлікту

У системі воєнного управління доби Богдана Хмельницького розвідка та контррозвідка виступали ключовими складовими інформаційного

забезпечення військових і політичних рішень. У контексті Національно-визвольної війни українського народу середини XVII ст. вони мали не лише утилітарне, а й стратегічне значення, слугуючи засобом досягнення тактичної переваги над ворогом, забезпечення захищеності тилу та зміцнення позицій Гетьманщини як нової політичної одиниці на міжнародній арені.

Розвідка в умовах тогочасного суспільно-політичного ладу являла собою системну діяльність, спрямовану на отримання, перевірку та використання даних про наміри, переміщення, чисельність та стан військ супротивника. Вона охоплювала як зовнішній, так і внутрішній вимір: від спостереження за ворожими таборами й дипломатичними місіями до збору інформації про настрої населення на підконтрольних і суміжних територіях (рис. 2.1.).

Рис. 2.1. Організація розвідки в Українській державі [42, с. 257]

Контррозвідка, у свою чергу, мала на меті запобігання проникненню ворожих агентів до лав Війська Запорозького, нейтралізацію шпигунської діяльності Речі Посполитої, Московії та Османської імперії, а також забезпечення конфіденційності планів гетьманського уряду (рис. 2.2.).

Рис. 2.2. Функціонування контррозвідки в ході національно-визвольної боротьби українського народу у 1648–1657 рр. [42, с. 260]

Ці служби органічно інтегрувалися у систему ведення бойових дій, стаючи фактичним аналітичним підґрунтям для ухвалення оперативних і стратегічних рішень. Як підкреслює В. Степанков у праці «Розвідка і контррозвідка Богдана Великого», воєнна тактика Хмельницького була неможлива без динамічної системи інформування, яку забезпечували «роз'їзди», «сторожі», «вивідці», а також численні дипломатичні й агентурні канали. Гетьман, розуміючи важливість випереджальної інформації, активно координував діяльність цих структур особисто або через найближчих соратників - генеральних писарів, обозних, осавулів [40].

Особливу увагу приділяли безпеці каналів комунікації, передусім - системі передачі розвідувальних даних. Використовували кур'єрів, умовні знаки, засекречене листування. Відомі випадки, коли інформацію шифрували або передавали усно через спеціально навчених посланців, аби уникнути її перехоплення. У структурі Гетьманщини поступово формується й поняття

інформаційної гігієни - обмеження доступу до чутливих відомостей навіть серед власного оточення, що відповідало передовим практикам тогочасних держав Європи та Сходу.

Таким чином, розвідка і контррозвідка стали важливим інструментом забезпечення інформаційної переваги, дозволяючи Хмельницькому не лише ефективно реагувати на воєнні загрози, а й проводити багатовекторну дипломатію та здійснювати адміністративне управління в умовах збройного конфлікту. Сформована ним система випереджального отримання даних і внутрішнього контролю сприяла мобільності козацького війська, злагодженості бойових операцій і політичній стабільності новоутвореної держави.

У період Національно-визвольної війни українського народу 1648–1657 рр. під проводом Богдана Хмельницького розвідувальна діяльність відіграла не просто допоміжну, а фундаментальну роль у забезпеченні успішного ведення збройної боротьби, укріпленні влади Гетьманщини та побудові її державного механізму. Основні форми цієї діяльності чітко структурувалися за рівнем охоплення завдань - тактична, стратегічна, зовнішня і внутрішня розвідка - і охоплювали широкий спектр інструментів і підходів до збору, перевірки й використання інформації [18].

Тактична розвідка забезпечувала оперативну потребу війська у відомостях про безпосереднє бойове оточення, чисельність, озброєння, моральний стан і напрямки пересування ворожих підрозділів. Вона виконувалася, зокрема, за допомогою передових дозорів, роз'їздів і «сторож», які спостерігали за супротивником у полі, організовували засідки, допитували полонених і вели щоденний збір інформації з місцевості. Ці дії дозволяли уникати несподіваних нападів, забезпечувати флангову й тилову безпеку, своєчасно виводити війська з-під загрози оточення або, навпаки, готувати вигідний наступ. Тактична розвідка діяла в умовах безперервного бойового

зіткнення і була критично важливою в кампаніях 1648–1651 рр., коли бойові дії велися інтенсивно й на великій території.

Стратегічна розвідка охоплювала ширші за масштабом завдання. Вона була орієнтована на виявлення загальної воєнно-політичної ситуації, довгострокових планів ворога, дипломатичних настроїв сусідніх держав, стану прикордонних територій, наявності союзників або потенційних загроз.

Зовнішня розвідка здійснювалася через агентурну мережу в стані ворога та у сусідніх державах. До неї належали спостерігачі, що супроводжували дипломатичні місії, окремі посланці, які під виглядом торгівців, ченців або перебіжчиків проникали на територію супротивника. Така форма роботи вимагала високого рівня довіри, ретельної підготовки агентів та оперативного обміну повідомленнями. Крім того, зовнішня розвідка охоплювала перехоплення офіційного листування, збору чуток, інформування через прикордонне населення, контакти з союзними військовими командирами. Через дипломатичні візити до Бахчисарая, Варшави, Москви або Ясс також здобувалась інформація, яка, попри формальний характер, мала приховані сигнали щодо політичних намірів інших держав [22].

Внутрішня розвідка – менш очевидний, але не менш важливий компонент – полягала у контролі за настроями населення в підконтрольних і нещодавно приєднаних землях. Це було особливо актуально в регіонах, де зберігався вплив польської адміністрації або католицького духовенства. До таких заходів належали перевірки звітів полковників, старшин, писарів, допити «підозрілих осіб», перевірка змісту проповідей і громадських зборів. Часто інформація надходила через особистих довірених людей гетьмана або за лінією церковно-братських зв'язків. Така форма розвідки дозволяла виявляти нелояльні елементи, запобігати підбуренням, підтримувати авторитет козацької влади [42, с. 121].

Отже, у добу Національно-визвольної війни сформувалася гнучка, багаторівнева система розвідувальної діяльності, яка поєднувала традиційні козацькі практики зі стратегічним баченням нового державного лідера. Розвідка стала не лише інструментом бойової ефективності, а й ключовим чинником збереження політичної цілісності Гетьманщини в умовах багатовекторної війни.

У період Національно-визвольної війни українського народу середини XVII століття система розвідки Богдана Хмельницького відзначалася не лише багаторівневістю, а й різноманітністю засобів ведення розвідувальної діяльності. Ці засоби умовно поділялися на мобільні оперативні одиниці, стаціонарні структури, агентурну діяльність, а також канали передачі розвідданих, кожен із яких мав свої функції, можливості й обмеження. Завдяки комбінації цих інструментів гетьманська влада забезпечувала ефективне інформаційне забезпечення як бойових операцій, так і державної політики:

1. Мобільні оперативні одиниці: «роз'їзди», «дозори», «сторожі». Ці формування становили ядро оперативної польової розвідки.

- «роз'їзди» – це невеликі, добре озброєні рухомі групи козаків, що діяли на передовій або флангах війська. Їхнім завданням було виявлення пересування ворога, перевірка шляхів, виявлення засідок, швидке інформування командування про загрози.

- «дозори» – застосовувалися для регулярного патрулювання прикордонних і прифронтових зон. Вони могли діяти як самостійно, так і як складова сторожової системи.

- «сторожі» – це форми тимчасової, але постійно відновлюваної охорони, розміщені на важливих маршрутах і в місцях потенційної появи ворога. Вони стежили за ворогом на відстані, фіксували напрямки його руху та за допомогою сигналів (дим, вогонь, гінці) передавали інформацію в тил [29].

Такі мобільні групи мали перевагу у швидкості реакції, здатності діяти автономно, часто на великій території, що відповідало умовам степового фронту.

2. Стационарні пункти спостереження: засідки, схрони, прикордонні укріплення. Крім мобільних загонів, Хмельницький активно використовував стационарні інструменти розвідки:

- засідки встановлювались на ймовірних маршрутах ворога - у лісах, у вузьких переходах, на брідних ділянках річок. Їх метою було не тільки виявлення ворога, а й збирання інформації через полон;

- схрони слугували тимчасовими укриттями для спостерігачів, які могли вести тривале стеження. Часто їх використовували в прикордонних зонах або біля ворожих таборів;

- прикордонні укріплення, як от невеликі фортеці чи дерев'яні редути, не лише виконували оборонну функцію, але й ставали спостережними постами. Із них регулярно відправлялися «роз'їзди», а командири звітували безпосередньо до гетьманського штабу.

3. Шпигунська діяльність через агентів, купців, мандрівників, підставних осіб. Агентурна розвідка була ключовим засобом здобуття глибокої, якісної інформації у тилу ворога.

Як зазначає Валерій Степанков, козацька розвідка використовувала кілька категорій неформальних інформаторів:

- шпигів – осіб, що діяли під прикриттям у польських, татарських чи московських таборах;

- купців і мандрівників – ці групи вільно переміщувалися між містами та ринками, де могли збирати новини про військові приготування, суспільні настрої або дипломатичні чутки;

- підставних осіб – серед них були перебіжчики, монахи, студенти, що мали «легенду» (вигадану біографію), за допомогою якої проникали до ворожого середовища [31, с. 37].

Гетьманський уряд дбав про захист особистостей агентів, а розвіддані, які вони надсилали, оброблялись у центральному штабі особисто писарями та старшинами.

4. Використання поштових і кур'єрських каналів для передачі розвідданих. З огляду на швидкоплинність воєнної ситуації, козацька адміністрація створила ефективну систему кур'єрської доставки інформації:

- відомості передавалися шляхом особистих гінців, які долали значні відстані верхи. Вони зазвичай мали письмові чи усні звіти, передані з «польових» джерел;

- здійснювалося перехоплення чужих листів, зокрема польської пошти – їх аналізували для виявлення намірів ворога;

- використовувались закодовані повідомлення (наприклад, подвійна граматики або заплутана лексика), аби уникнути витoku інформації.

Розвіддані систематично передавалися до Чигирини – резиденції гетьмана, де вони зберігалися, аналізувалися і включалися до процесу прийняття рішень [29].

Таким чином, форми, засоби та напрями розвідувальної та контррозвідувальної діяльності в період Визвольної війни продемонстрували високий рівень адаптивності, стратегічного мислення та організаційної здатності козацького проводу. Вони стали основою для реалізації ефективної військово-політичної стратегії, а також формували практичні передумови для становлення елементів національної безпекової політики, актуальність якої зберігається й у XXI столітті в умовах продовження збройного конфлікту та необхідності захисту державного суверенітету України.

РОЗДІЛ 3

РОЛЬ РОЗВІДКИ У ВОЄННО-ПОЛІТИЧНИХ ПРОЦЕСАХ СЕРЕДИНИ XVII СТОЛІТТЯ

3.1. Інформаційне забезпечення військових дій і дипломатичних рішень

У добу Хмельниччини, що позначена драматичними зрушеннями в соціально-політичному та геополітичному просторі Східної Європи середини XVII століття, інформація набула ключового значення в процесах військового та дипломатичного управління. Національно-визвольна війна українського народу під проводом Богдана Хмельницького (1648–1657 рр.) вирізнялась винятковою динамікою подій, частою зміною тактичних обставин, появою нових акторів на політичній арені, що вимагало не лише сміливості й сили, а насамперед – оперативної поінформованості та здатності на її основі ухвалювати стратегічно вивірені рішення.

У цьому контексті достовірна, вчасна та всебічна інформація ставала не просто допоміжним інструментом, а базовою умовою успішного ведення війни, забезпечення стабільності новоствореної козацької держави та реалізації її зовнішньополітичних прагнень. Богдан Хмельницький, як провідник козацько-селянського повстання, а згодом як очільник Гетьманщини, чітко усвідомлював вагу розвідувальної та аналітичної роботи. Здатність гетьмана використовувати як відкриті, так і приховані канали інформації – дипломатичні повідомлення, дані польових розвідників, донесення старшини, перехоплені листи, свідчення полонених – перетворювалася на серцевину його управлінської моделі [27, с. 91].

Інформаційна складова відігравала визначальну роль у здобутті воєнної переваги. Знання про чисельність, пересування, наміри ворожих військ

дозволяли Хмельницькому ухвалювати обґрунтовані оперативні рішення, здійснювати маневри, уникати пасток або, навпаки, створювати сприятливі умови для нищівних ударів. Так, перед битвою під Жовтими Водами (1648 р.) саме завдяки системі спостереження й агентурним відомостям вдалося передбачити маршрут польських військ і зорганізувати ефективну засідку.

Однак не менш важливим був і дипломатичний вимір. У добу Хмельницького дипломатія тісно перепліталася з розвідкою. Посольства до Криму, Москви, Османської імперії чи Трансільванії супроводжувалися не лише переговорами, але й збором критичної інформації про настрої, політичні інтриги, потенціал союзників або супротивників. Такі знання дозволяли Гетьманщині маневрувати між великими державами, формувати тимчасові союзи, а також уникати стратегічних помилок. Водночас дипломатичні зусилля Хмельницького супроводжувалися ретельною внутрішньою контррозвідкою, що мало на меті унеможливити витіки інформації та попереджати ворожі провокації [34, с. 17].

Отже, інформація у Хмельницькому часі перестає бути лише «додатком» до влади і стає одним із ключових ресурсів, на рівні з людськими, фінансовими й матеріальними. Її вчасне і правильне використання визначало успіх воєнних кампаній, стабільність у підконтрольних землях і ефективність зовнішньополітичного курсу. У цьому сенсі розвідка й контррозвідка постають не другорядними інструментами, а повноцінними складовими воєнної стратегії та державної політики Богдана Хмельницького.

Звернемо увагу, що козацька розвідка під час Національно-визвольної війни виконувала не лише функції збору інформації, а й займалася організацією підривної діяльності. Зокрема, розвідники сприяли підбуренню до повстання серед реєстрових козаків та простого населення, залучали командирів ворожих загонів на свій бік і проводили диверсії у тилу супротивника. Такі активні дії розвідників значною мірою допомогли

гетьману вже на початковому етапі повстання. Восени 1647 р., готуючись до збройного виступу, Хмельницький розраховував на підтримку селян та міщан. Проте він помилився щодо їхньої готовності піднятися на повстання, через що перша спроба повстання провалилася, а сам гетьман потрапив у полон. Пізніше, за допомогою своїх прихильників, йому вдалося втекти з ув'язнення. Усвідомивши помилки, Хмельницький вирішив спершу заручитися підтримкою козацтва й відправився на Запоріжжя, де розташувався табором на острові Томаківка. Перед штурмом укріплень він за допомогою агентів налагодив зв'язок із залогою Черкаського полку, яка перебувала на Січі, і, отримавши їхню підтримку, 4 лютого без труднощів захопив Запорізьку Січ. Польські війська швидко відреагували, надіславши каральний загін для придушення повстання, але вже 9 лютого війська Хмельницького, зокрема реєстрові козаки Канівського і Чигиринського полків, яких через агентів вдалося переманити на бік гетьмана, розгромили цей каральний загін. Під час штурму частина реєстровців відкрила вогонь по польських драгунах і перейшла на бік повстанців [9, с. 103].

Проте Богдан Хмельницький і надалі покладав великі надії на підтримку повстання з боку простого населення, тому почав відправляти своїх агентів у Київське та Брацлавське воєводства з метою організації селянських виступів. Він забезпечував своїх представників листами, у яких закликав мешканців південних регіонів України готувати зброю та провізію, а також приєднуватися до його табору. Окрім селян, гетьман звертався й до чиновників «руських міст» з проханням не зраджувати «справі релігії і свободи». Ці заходи Хмельницького мали суттєвий вплив на звільнення відповідних територій. У березні розпочалися масштабні виступи селян та міщан, внаслідок чого місцева шляхта була змушена тікати [9, с. 104–105].

Коронний гетьман Миколай Потоцький у своєму листі польському королю Владиславу IV описував тодішню ситуацію так: «Здавалося б, легко

знищити 500 повстанців, але, розглядаючи з яким ентузіазмом і надією вони повстали, кожен зрозуміє, що причина була далеко не марною. Адже ці 500 осіб повстали за підтримки всіх козацьких полків і всієї України». Він також зазначав, що «лише воєвода руський зібрав у своїх кріпаків кілька десятків тисяч саморобних рушниць. А яка ситуація в інших воєводствах? Вся ця зброя мала перейти до повстанців Хмельницького» [1, с. 17].

Отже, завдяки підбурювальній діяльності розвідки, Хмельницький із загоном усього з 500 козаків зумів розпочати масштабне національне повстання. Дії повстанців стримали військо Потоцького і дали гетьману час для формування власного війська та укладення союзу з Кримським ханством. Водночас Хмельницький намагався виправдати себе і козаків перед польською владою. Так, у листі від запорізьких козаків (складеному Хмельницьким) до Миколи Потоцького говорилося, що повстання почалося через постійні утиски з боку панів, урядників та євреїв, які польська адміністрація ігнорує. У цьому ж листі підкреслювалося, що Хмельницький ніколи не був зрадником, а запорізьке військо готове повернутися на службу короля. Цікаво, що в другій частині листа козаки повідомляють про захоплення кількох польських посланців під час розвідки і просять обміняти їх на своїх, які перебували під арештом у Потоцького. Можливо, Потоцький вважав цих посланців шпигунами і затримав їх [3, с. 30–31].

Гетьман добре розумів, що польські магнати ніколи не пробачать йому, а його власних сил недостатньо для прямої перемоги над ворогом. Тому Богдан Хмельницький почав налагоджувати таємні зв'язки з реєстровими старшинами. Внаслідок цих переговорів до повстання приєдналися такі діячі, як Ф. Джеджалій, Б. Топига та Кривуля. Саме війська, підпорядковані цим старшинам, мали вирішальне значення у перемозі козаків у битві під Жовтими Водами [3, с. 30–31]. Не менш важливим був перехід на бік повстанців

окремих загонів козаків і драгунів інших полків, які залишили польський табір у найкритичніший момент для поляків [6, с. 211–212].

До того ж, хід битви міг кардинально змінитися, якби Хмельницький не отримав інформацію від своїх агентів про те, що війська Я. Вишневецького рухаються на підмогу С. Потоцькому. Щоб цьому запобігти, гетьман організував диверсії, зокрема наказав своїм розвідникам зруйнувати всі поромні переправи через Дніпро, що врешті-решт унеможливило Вишневецькому переправитися з військом і втрутитися у битву [13, с. 136].

Після успіху під Жовтими Водами Хмельницький почав розсилати універсали з закликами до зброї і вигнання шляхти у різні регіони. За словами В. С. Степаненка, прикладом такого заклику є народна пісня: «Друзі, панове молодці, охотники, броварники, Годі вам по броварях пива варити, По винницях да й по проваллях валятися; Да ідіть ви жидів да Ляхів з України згоняти» [9, с. 108–109; 5, с. 97].

Для координації повстанських виступів і саботажів у різних куточках Речі Посполитої Хмельницький направляв загони під керівництвом досвідчених командирів, які організовували дії повстанців і диверсантів. Зокрема, після перемоги під Пилявцями він відправив своїх емісарів до Волині та Галичини для підготовки селянських повстань. Серед організаторів були такі відомі командири, як М. Кривоніс, Півторакожух, М. Небаба, Д. Нечай, Джеджалій та М. Гладкий.

Ймовірно, у серпні 1648 р. один із цих ватажків віддав наказ групі з десяти молодих диверсантів вбити Івана Вишневецького. Молодики прийшли до нього з нібито подарунком, сподіваючись відвернути його увагу перед нападом. Однак досвідчений Вишневецький викрив змову, вирішив карати їх і наказав напоїти алкоголем. Коли один із них видав інформацію про задум, усіх було схоплено, допитано і зрештою страчено [9, с. 118–119].

Цікаво, що гетьманські емісари організовували повстання не лише на українських землях, а й у різних регіонах Речі Посполитої. Зокрема, завдяки їхній діяльності спалахнуло повстання в південній частині Білорусі, де активність проявили такі міста, як Мозир, Річиця, Гомель, Турів, Лоїв, Бабура та інші. Восени 1648 року в околицях Варшави діяв великий загін повстанців чисельністю кілька тисяч осіб, який займався грабунками маєтків та влаштовував диверсії у столиці Речі Посполитої [42, с. 120–121].

У 1649 р., коли польська сторона намагалася зірвати мирні переговори, Б. Хмельницький знову ініціював організацію селянських виступів. Він направив полковника Стасенка разом з 300 козаками на території Білорусі, Польщі та західної України. Ця операція виявилася надзвичайно ефективною: зокрема, під керівництвом козака Дороша у місті Добчиці неподалік Кракова повстало майже 2,5 тисячі осіб, які пізніше приєдналися до основних козацьких сил. У Білорусі повстання охопили навіть ті міста, де перебували литовські війська [42, с. 122].

Наймасштабніша козацька спецоперація була проведена у 1650–1651 рр. для підтримки ймовірного походу трансільванського князя Ракоці II. Тоді в тил польських військ було направлено майже 2 тис. агентів. Діяльність гетьманських емісарів була настільки активною, що про неї згадували в західній Галичині, Малопольщі та Великопольщі. Для конспірації під час цієї операції агенти зазвичай видавали себе за жебраків, паломників, калік, мандрівних циркачів, монахів, священників або прочан [42, с. 92]. Спочатку організацією операції керував полковник Стасенко (Тарасенко), а пізніше відповідальність перейшла до Генеральної канцелярії на чолі з Іваном Виговським. Водночас М. Грушевський висловлював думку, що організатори повстань не діяли у тісній взаємодії під контролем Генеральної канцелярії і загалом не існувала єдина система управління цією діяльністю [41, с. 5].

Варто підкреслити, що Хмельницький закликав до повстання проти панської та королівської влади не лише селян, але й міщан та представників шляхти, пропонуючи їм приєднатися до своєї армії.

Звичайно, не всі поляки були готові підтримати український рух. Проте збереглася історія про польського шляхтича Олександра Леона Костку-Наперського, який очолив селянське повстання і, ймовірно, уклав союз з Богданом Хмельницьким та татарами з метою захоплення всієї Польщі. Для мобілізації селян він зачитував універсал Хмельницького. На жаль, повстання Костки-Наперського виявилось невдалим: хоч йому вдалося підняти кілька тисяч повстанців і захопити Чорштинський замок, він не отримав підтримки від князя Ракоці II, що призвело до його оточення. Замок був осаджений військами краківського єпископа з 22 по 24 червня, а 24 червня зрадники серед прибічників Костки здали фортецю. Самого Костку-Наперського передали полковнику Вільгельму Яроцькому, а 18 липня 1651 року разом з іншими ватажками стратили у Кракові [31, с. 38].

Поразка цього повстання стала значним ударом для подальшої історії України, оскільки не дала Хмельницькому змоги послабити польську армію, що стало однією з причин поразки козаків у битві під Берестечком (28 червня – 10 липня 1651 р.). Польський історик Конрад Бобятинський зазначав, що козаки зазнали поразки зокрема через провал розвідки – вони не мали інформації про пересування ворожих сил і були вражені несподіваною появою литовського війська [2, с. 102].

Після поразки під Берестечком Хмельницький почав розсилати універсали по Україні, закликаючи козаків збиратися до Маслового Ставу, а простих людей - підніматися на боротьбу з ворогами. Відгукнувшись на цей заклик, селяни та міщани повстали, захищаючи свої права та здобутки. У тилу противника також діяли партизанські загони, які підпалювали панські маєтки,

перехоплювали польські загони і продовольчі обози, руйнували шляхи зв'язку польської армії та полювали на військових поштарів.

Завдяки роботі емісарів і самовідданості народу козацька армія відновила свої бойові можливості й зупинила просування польських військ у районі Білої Церкви. Після цього розпочалися переговори, в результаті яких 28 вересня 1651 р. було укладено Білоцерківський мирний договір. Хоча цей договір був не вигідним для козацької держави, він дозволив зберегти гетьманські інституції і 20-тисячне військо, що давало Хмельницькому шанс на майбутнє відновлення боротьби.

Готуючись до нової війни, гетьман через своїх агентів закликав населення утримуватися від бунтів і чекати на наступний універсал з наказами щодо підготовки. Проте чекати довго не довелося: вже у березні 1652 р. Хмельницький почав активні приготування, розіславши універсали з проханням готувати зброю і запаси, а після Великодня збиратися у головному козацькому таборі. У травні, зібравши кілька полків, він звернувся через універсали до жителів Лівобережної України з закликом до нового повстання. Після 1652 р. гетьман припинив звертатися з подібними закликами безпосередньо до простого населення [31, с. 38].

Водночас діяльність козацьких розвідувально-диверсійних загонів не припинилася. Існують відомості, що навесні 1653 р. один із таких загонів майже захопив короля Яна Казимира II, але монарх встиг уникнути пастки, випередивши козаків всього на пів години.

Цікаво, що козацькі розвідники діяли не лише на землях Речі Посполитої, а й у межах Османської імперії. Зокрема, у 1654 р. Хмельницький направив агентів-монахів до підконтрольних Туреччині християнських територій, з їхніх листів вони закликали сербів, болгар, греків та інших християн піднятися на боротьбу проти турецького султана. Також існує припущення, що одним із агентів гетьмана був начальник яничарів Бектеш-

ага, учасник перевороту 1648 р., що привів до влади Мехмеда IV. Можливо, саме завдяки йому Хмельницький домогся для козаків права вільного плавання Чорним морем, безмитної торгівлі на турецьких землях і тримати свого резидента у Стамбулі. Варшавські кола підозрювали Хмельницького у причетності до цього яничарського заклоту [48, с. 82].

Успіх Богдана Хмельницького як полководця багато в чому визначався його здатністю оперативно отримувати, аналізувати та використовувати розвіддані в процесі стратегічного планування військових кампаній. Інформація відіграла не лише допоміжну, а центральну роль у визначенні тактики бою, напрямів ударів, моментів наступу чи відступу, а також у формуванні коаліцій і визначенні реальних можливостей супротивника.

1. Адаптація дій до пересувань ворога. Хмельницький послідовно будував свою військову стратегію на основі достовірних відомостей про чисельність, напрямки руху, моральний стан і плани противника. Зафіксовано численні випадки, коли завдяки агентурним каналам, дозорам або «роз'їздам» козацьке командування заздалегідь дізнавалося про підготовку наступу з боку Речі Посполитої або інших ворожих сил.

Так, перед битвою під Корсунем (1648) Хмельницький отримав точну інформацію про марш польської армії, що дозволило йому організувати засідку в болотистій місцевості, де ворог втратив маневреність і зазнав нищівної поразки. Подібно, битва під Пилявцями була виграна завдяки швидкій зміні тактики відповідно до даних, що надходили з польового оточення. Таким чином, гнучкість і адаптивність стали визначальними рисами гетьманської воєнної стратегії.

2. Координація дій із союзниками (зокрема з татарами). Окреме місце в інформаційній системі Хмельницького посідає співпраця з союзниками - передусім Кримським ханатом. Підтримка з боку татар нерідко визначала успіх або невдачу кампаній. Однак така координація потребувала постійного

обміну інформацією про пересування ворога, погодження темпів маршів, часу підходу підкріплень, а також уникнення френдлі-файру (помилкового удару по своїх).

Посольства до хана супроводжувались ретельною розвідкою, обміном картами, листами та розвідданими. Успішна координація під час битви під Зборовом (1649) є прикладом того, як на основі синхронізованої інформації вдалося організувати спільний натиск на польське військо. Разом з тим, Хмельницький розумів ненадійність союзу з татарами і мав власні джерела інформації, зокрема в таборі кримців, що дозволяло йому передбачати можливу зраду чи відступ.

3. Вплив розвідданих на тактику – оборона чи наступ. Залежно від розвідувальної інформації, Хмельницький змінював характер бойових дій - переходив від оборони до активного наступу або ж, навпаки, організовував відступ, щоб уникнути оточення або несприятливих умов.

У кампанії 1651 р., після складної ситуації під Берестечком, гетьману довелося перегрупувати війська й ухвалити рішення про оборонне позиціонування, спираючись на оцінку чисельної переваги ворога та втрат союзника. У таких умовах він активізував контррозвідку, щоб уникнути деморалізації та витоку інформації [29].

Інформаційна перевага дозволяла Хмельницькому реалізовувати маневрену війну, уникати фронтальних зіткнень, де противник мав перевагу, і натомість діяти з флангів або влаштовувати засідки. Така тактика, підкріплена актуальними відомостями, послаблювала ворога й одночасно зміцнювала бойовий дух козацьких військ.

Таким чином, розвіддані в руках Богдана Хмельницького ставали не просто інструментом підтримки, а вирішальним фактором воєнного управління, що визначав результативність тактичних і стратегічних рішень, а

також гнучкість у координації із союзниками й адаптацію до мінливих умов фронту.

Дипломатія Богдана Хмельницького – це один із найяскравіших прикладів поєднання військово-політичного мислення з інформаційною обізнаністю. У період Національно-визвольної війни дипломатична діяльність потребувала точних і своєчасних відомостей про міжнародну ситуацію, потенційних союзників, настрої іноземних монархів та стратегічні плани сусідніх держав. Хмельницький цілеспрямовано формував систему зовнішньої розвідки, що забезпечувала прийняття дипломатичних рішень на основі перевіреної інформації.

1. Використання даних про настрої в іноземних дворах. Зовнішньополітичні рішення ґрунтувалися на аналітичних матеріалах, які стосувалися:

- Кримського ханату, з яким підтримувались як воєнні, так і інформаційні канали. Хмельницький уважно стежив за політичними маневрами хана Іслама Гірея III, маючи розуміння внутрішніх розкладів при ханському дворі;

- Османської імперії, як потенційного патрона новоствореної козацької держави. Через православне духовенство та інформаторів у Молдові й Волощині, Хмельницький отримував дані про ставлення Стамбула до його політичних кроків;

- Московського царства, щодо якого велися активні перемовини перед Переяславською радою. Козацька розвідка діяла в глибинах Московії через дипломатичні місії, православні церковні кола та окремих посланців;

- Трансільванії та Швеції, з якими вівся обмін інформацією через тимчасові союзи. Хмельницький оцінював настрій правлячих еліт цих країн стосовно Речі Посполитої та можливості втручання у війну [35, с. 91].

Усе це дозволяло Хмельницькому передбачати зміни політичної кон'юнктури та визначати найвигідніший вектор зовнішньої політики.

2. Канали збору дипломатичної інформації. Інформаційне забезпечення дипломатії здійснювалось кількома паралельними каналами:

- посольства і послы, які не лише виконували протокольну місію, а й мали завдання збирати політичну інформацію. Їхні звіти часто містили відомості про становище при дворі, ставлення до Хмельницького, взаємини між країнами;

- агентура при дворах – це особи (часто українського походження або православного віросповідання), які мешкали при іноземних столицях і передавали важливі політичні відомості. Часто діяли під прикриттям купців, священників, студентів;

- релігійна дипломатія, особливо зв'язки Київської митрополії з православними центрами Балкан, Константинополя і Московії, використовувалася як засіб поширення впливу та отримання інформації. Через духовенство здійснювався м'який вплив на настрої у православному світі [27, с. 64].

3. Прикладами рішень, ухвалених на основі дипломатичних відомостей є:

- Зборівський мир (1649 р.). Хмельницький, отримавши інформацію про військове виснаження Кримського ханату та його неготовність до подальших бойових дій, пішов на укладення миру з Польщею. Тактична оцінка ситуації, підкріплена відомостями від союзників і дипломатичних каналів, стала основою для компромісного договору.

- Переяславська рада (1654 р.). Рішення про військовий союз із Московією ухвалювалося не лише як реакція на загрозу з боку Речі Посполитої, а й на основі інформації про геополітичні інтереси Москви, настрої при царському дворі, можливості військової підтримки. Перемовини

супроводжувались активною дипломатичною розвідкою та підготовкою підґрунтя для тривалого альянсу, при цьому Хмельницький зважав на альтернативні варіанти - контакти з Османами, Трансільванією тощо [27, с. 66].

Інформаційна діяльність у дипломатії Хмельницького була не просто допоміжною, а системно організованою складовою його зовнішньої політики. Вона дозволила йому вчасно маневрувати між могутніми державами, ухвалювати зважені рішення та створювати альянси, що відповідали поточним стратегічним інтересам Війська Запорозького.

Інформаційне забезпечення також тісно взаємодіяло з ідеологічними й пропагандистськими завданнями. Поширення грамот, універсалів, маніфестів із закликами до повстання або виправданям військових дій, які базувалися на фактичних даних про утиски православного населення, стало важливим засобом мобілізації народних мас. Таким чином, інформація використовувалася не лише для прийняття рішень, але й для формування лояльного суспільного клімату, легітимізації гетьманської влади й дискредитації супротивника [42, с. 149].

У сучасному вимірі роль інформації в забезпеченні національної безпеки набуває ще більшої актуальності. Згідно з Законом України «Про національну безпеку» (ст. 17), до пріоритетних напрямів державної політики належить інформаційна безпека, яка забезпечується, зокрема, шляхом ефективного функціонування системи державної розвідки, аналітичних центрів та засобів масової комунікації. Аналогічно до історичного прикладу часів Хмельницького, в умовах сучасної війни з Російською Федерацією на території України, інформація використовується не лише для тактичного планування, а й для ведення стратегічної комунікації з міжнародною спільнотою, що має безпосередній вплив на підтримку союзників, обсяг допомоги та політичні позиції окремих країн.

Таким чином, у XVII ст. інформаційне забезпечення відіграло критичну роль у формуванні воєнної й дипломатичної стратегії Української держави, яка формувалася під проводом Богдана Хмельницького. Ефективність інформаційної діяльності значною мірою визначала успішність операцій та результативність міжнародних контактів, а сформовані тоді підходи до організації обігу інформації залишаються релевантними й у сучасній державній політиці безпеки.

3.2. Вплив розвідувальної діяльності на державотворчі ініціативи гетьмана

Вплив розвідувальної діяльності на державотворчі ініціативи гетьмана Богдана Хмельницького був не лише суттєвим, а й стратегічно визначальним для всієї політичної архітектури козацької держави, що формувалася в ході Національно-визвольної війни середини XVII ст. У той час, коли збройна боротьба супроводжувалася спробами укладання внутрішньополітичного порядку, визначення моделі управління, окреслення кордонів та формування механізмів легітимації влади, саме розвідувальна діяльність забезпечувала гетьманат необхідними знаннями для прийняття довгострокових управлінських рішень.

Прагнучи до створення автономної – а згодом і самостійної – козацької держави, Богдан Хмельницький виходив із об'єктивної необхідності оцінки не лише поточної військової ситуації, а й геополітичного оточення, внутрішньої соціальної динаміки та загроз, пов'язаних із можливою реакцією впливових держав Європи. У цьому контексті важливу роль відіграла систематична розвідка як зовнішньополітичного, так і внутрішнього характеру. Інформатори й дипломатичні емісари гетьмана збирали дані про настрої серед шляхти, міщан і духовенства у щойно приєднаних територіях, про потенційних

союзників та супротивників серед європейських монархій, а також про дії сусідніх держав - Речі Посполитої, Московії, Кримського ханства, Османської імперії. Саме ця інформація сприяла тому, що гетьман не вдався до поспішних державотворчих рішень, а будував поступову, гнучку стратегію, адаптовану до конкретних історичних умов [8, с. 224].

Високий рівень поінформованості дозволив гетьману коригувати моделі внутрішнього управління відповідно до ментальних, соціальних і економічних особливостей різних регіонів. Зокрема, завдяки розвідданим про вплив польських магнатів і католицького духовенства, Хмельницький приділяв особливу увагу забезпеченню прав православної церкви та зміцненню козацького самоврядування на локальному рівні. Формування Генеральної військової канцелярії, впровадження нової системи судочинства, розподіл адміністративних функцій між полковниками і сотниками – усе це супроводжувалося аналізом ситуації в кожному полку, що здійснювався не лише через офіційні канали, а й за допомогою агентурної мережі, яка фіксувала протестні настрої, корупційні зловживання та потенційні загрози владі гетьмана.

Варто зазначити, що основним викликом для українського керівництва було не лише вибудовування внутрішньої моделі управління, а й забезпечення зовнішньої легітимації утворюваної держави. Ізоляція нової політичної формації або ж ворожа реакція з боку великих європейських держав могли призвести до швидкого занепаду національного руху. У цій ситуації точна інформація про наміри, інтереси та обмеження потенційних партнерів була неocenним ресурсом. Наприклад, ще до укладання перших міжнародних угод Військо Запорозьке мало достатньо уявлення про амбівалентну політику Османської імперії, прагматизм кримського хана, обережну стратегію Московії, а також кризовий стан польської корони. Це дозволяло Хмельницькому варіювати власні пропозиції, маневрувати між

можливостями, формувати послідовну стратегію легітимації власної влади [29].

У сфері державного будівництва розвідка відіграла роль не лише аналітичного, але й превентивного чинника. Наприклад, відомості про внутрішній стан Речі Посполитої, динаміку її військово-політичних ресурсів та фінансових можливостей дозволили Хмельницькому вчасно відмовитися від ідеї швидкого досягнення повної незалежності шляхом воєнної перемоги. Натомість він ініціював етап політичної консолідації, формуючи інститути влади (Генеральну військову канцелярію, Генеральну раду, місцеві уряди), водночас підтримуючи дипломатичні контакти з альтернативними політичними центрами. Зокрема, контактуючи з представниками Трансільванії, Швеції, Московії та Османської імперії, гетьман коригував політичний курс, уникаючи небезпечної конфронтації на два фронти й зберігаючи військовий потенціал для стратегічних наступів або оборони.

Розвідувальні зведення також дозволяли гетьману реалізовувати кадрову політику з урахуванням не лише внутрішньої лояльності, а й зовнішніх загроз. Відомо, що в ряді випадків козацька старшина обиралася з-поміж осіб, які мали не лише військовий досвід, а й досвід участі у міжнародних кампаніях, дипломатичних перемовинах або навіть перебування при іноземних дворах. Це свідчить про чітке усвідомлення зв'язку між якісним кадровим забезпеченням і здатністю держави до самостійного розвитку. Таким чином, розвідувальна діяльність інтегрувалася у процеси внутрішнього інституційного формування, впливаючи на вибір пріоритетів у політиці та адмініструванні.

Іншим важливим аспектом впливу розвідки на державотворчі ініціативи була роль інформації у розробці системи зовнішніх союзів. Відомості, отримані від агентури у Кримському ханстві, про настрій татарських мурз і залежність хана від османської політики, дозволили Хмельницькому

прогнозувати ненадійність цього союзника. Це сприяло поступовій зміні зовнішньополітичного вектора в бік союзу з Московією. Такий поворот не був спонтанним актом, а результатом ретельно спланованої інформаційної роботи. Рішення про Переяславську раду 1654 р. стало кульмінацією складної аналітичної діяльності, коли гетьман зіставив стратегічні вигоди союзу з Москвою із ризиками васалітету, які він прагнув мінімізувати шляхом юридичних обмежень у Березневих статтях. Розвідка забезпечила усвідомлення того, що в умовах загрози з боку Речі Посполитої й можливого охолодження кримського альянсу єдиним реальним партнером, здатним забезпечити військову протекцію, залишалось Московське царство [42, с. 203].

Розвідувальна інформація також впливала на культурно-інформаційну політику Гетьманщини. Усвідомлення глибоких релігійних суперечностей у регіоні спонукало до активного використання православ'я як основи державної ідентичності, що одночасно мобілізувало підтримку населення і забезпечувало ідеологічне підґрунтя для налагодження відносин з православними державами. Саме через механізми інформаційної розвідки та аналітики гетьман дійшов висновку про необхідність формування не лише адміністративної, а й культурної автономії, що стало початком кодифікації норм внутрішнього життя (звичаєвого і церковного права), підтримки освіти й книгодрукування як важелів внутрішнього зміцнення державності.

Сучасне законодавство України, зокрема Закон «Про розвідку» (№ 2412-ІХ від 17.09.2022), наголошує на важливості розвідувальної діяльності для забезпечення стратегічного планування, національної безпеки та захисту суверенітету. Такий нормативний підхід має історичні передумови, які простежуються у досвіді Гетьманщини. Тодішня розвідка не обмежувалася суто військовими завданнями, вона стала інструментом державного управління, формування політичного курсу та реалізації державотворчих

ініціатив. Отже, вже у XVII ст. розвідка виступала не лише засобом захисту, а й каталізатором інституційної трансформації суспільства [27, с. 103].

Таким чином, розвідувальна діяльність при гетьманському уряді Богдана Хмельницького суттєво впливала на процеси становлення української державності. Вона забезпечувала обґрунтованість управлінських рішень, дозволяла формувати ефективні дипломатичні стратегії та сприяла адаптації управлінських структур до складної соціально-політичної реальності. Історичний досвід Хмельниччини засвідчує, що державотворення, позбавлене системного аналітичного й інформаційного супроводу, ризикує стати імпульсивним і стратегічно нестійким, а тому важливість розвідувального ресурсу є незаперечною як у минулому, так і в сучасній державній практиці.

ВИСНОВКИ

У результаті комплексного аналізу проблематики козацької розвідки як явища, що зародилося, розвинулося й набуло стратегічного значення у період Національно-визвольної війни середини XVII ст., можна сформулювати низку концептуальних висновків, які відображають еволюційний характер, інституційне оформлення та вплив цієї діяльності на процеси державотворення. Дослідження показало, що феномен козацької розвідки має глибокі історичні корені, охоплює багатовимірну діяльність у військовій, дипломатичній та адміністративно-політичній сферах, а також є одним із недооцінених, але ключових інструментів забезпечення стратегічної суб'єктності Гетьманщини.

Передусім, джерельна база та наукове висвітлення теми дають підстави стверджувати про високий потенціал для реконструкції розвідувальної традиції у козацькому середовищі. Незважаючи на фрагментарність даних та обмежений характер багатьох писемних свідчень, залучення літописних матеріалів, дипломатичних документів, актів канцелярії Хмельницького, кореспонденції іноземних агентів і релігійних діячів дозволяє простежити контури як структурної організації, так і прикладних форм розвідувальної діяльності. Водночас історіографія демонструє неоднорідність у підходах до оцінки козацької розвідки: від схематичних описів її побутових проявів до спроб інституційного аналізу з використанням термінів сучасної військової науки. Це свідчить про необхідність подальшого міждисциплінарного осмислення явища — зокрема, з погляду безпекових студій та політичної антропології.

Вивчення процесу формування розвідувально-сторожових функцій дає змогу зробити висновок, що козацьке середовище з перших етапів свого становлення оперувало базовими інструментами контролю над територією й

забезпеченням безпеки. З одного боку, ці функції розвивалися в умовах постійної прикордонної загрози з боку Кримського ханства та Османської імперії, що обумовлювало мобільність та гнучкість організації. З іншого – існувала традиція спільної оборони й самоврядності, яка сприяла розширенню колективної відповідальності за інформаційний контроль. Таким чином, розвідка поступово набувала ознак не лише практики, але й певного звичаю, що передавався в межах військового товариства.

Період Національно-визвольної війни став етапом якісного перетворення розвідувальної діяльності в організовану службу, яка, хоча й не мала формального статусу державного органу, фактично виконувала його функції. При уряді Богдана Хмельницького поступово оформлюється структура, яка забезпечує оперативну комунікацію, координацію між військовими та дипломатичними органами, а також здійснює контррозвідку. Особливу увагу приділяв сам гетьман контролю інформаційних потоків, особисто керуючи розвідницькими ініціативами, делегуючи завдання довіреним особам і використовуючи як джерела даних не лише традиційні «роз'їзди» чи «дозори», а й глибоко законспіровану агентуру в середовищі ворога.

Аналіз форм, засобів та напрямів розвідки засвідчує високий рівень багатогранності цієї діяльності. Розвідка поділялася на тактичну й стратегічну, зовнішню та внутрішню, а також доповнювалася контррозвідувальною роботою. Використовувалися мобільні оперативні одиниці – роз'їзди, сторожі, дозори; організовувалися стаціонарні спостережні пункти; активно залучалися купці, мандрівники, духовенство, підставні особи. Козацька розвідка показала вміння до гнучкої адаптації: методи розвідки підпорядковувалися обстановці, географії, політичному контексту. Зокрема, в умовах змінюваного зовнішньополітичного оточення Гетьманщина постійно адаптувала свої

тактики збору інформації до нових обставин – як під час військових кампаній, так і в міждержавному спілкуванні.

Інформаційне забезпечення стало органічною частиною як військового планування, так і дипломатичних рішень. Достовірні відомості про рухи противника, політичні настрої іноземних правителів, військові приготування Речі Посполитої чи Московії – усе це використовувалося як основа для стратегічних кроків. Слід особливо підкреслити, що дипломатія Богдана Хмельницького не могла функціонувати без ефективної розвідки. Перемовини з Кримом, Османською імперією, Трансільванією чи Московією супроводжувалися паралельною діяльністю інформаційних агентів, які оцінювали ситуацію на місцях. Саме завдяки цьому Гетьманщина могла маневрувати у складному багатовекторному просторі геополітики, приймаючи рішення не імпульсивно, а на основі виважених розрахунків.

Нарешті, одним із найсуттєвіших наслідків ефективної розвідувальної діяльності стало її вплив на державотворчі ініціативи гетьмана. Розвіддані використовувалися для конструювання стратегічного бачення майбутнього: розуміння загроз, прогнозування політичної поведінки союзників і противників, оцінка внутрішньої стабільності регіонів Гетьманщини – усе це лягало в основу формування урядових інститутів, збройних сил, дипломатичної служби, судової системи. Інформаційна перевага, набута шляхом організованої розвідки, дозволила Гетьманщині не лише вижити в умовах великої війни, а й сформувати автономну політичну модель, яка, попри подальші втрати суверенітету, стала засадничим етапом в українському державотворенні.

Таким чином, розвідувальна діяльність козацтва в середині XVII ст. постає не як допоміжний або виключно військовий інструмент, а як стратегічна функція, що охоплювала всі сфери суспільного, політичного й міжнародного буття новоутвореної української держави. Її ефективність у

вирішальний період боротьби за незалежність виявилася ключовим чинником успішної реалізації військових кампаній, дипломатичних маневрів та внутрішньої стабілізації. Розвідка стала не лише засобом отримання інформації, а й основою політичної суб'єктності Гетьманщини.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Hrynko M. Cossack Intelligence Networks in 17th Century Ukraine. *Journal of Military History*, 2018, vol. 82, no. 4.
2. Kozłowski P. Z. *Działalność polityczno-dyplomatyczna Bohdana Chmielnickiego*. Poznan, 2014. 537 с.
3. Zacher J. *Imperial Frontiers: Cossack Diplomacy and Military Strategy*, Prague University Press, 2009. 252 с.
4. Від козацьких часів до сьогодні: історія становлення української розвідки. URL: <https://prm.ua/vid-kozatskykh-chasiv-do-sohodennia-istoriia-stanovlennia-ukrainskoi-rozvidky/> (дата звернення -07.06.2025)
5. Військова розвідка : навчальний посібник / упорядники: Д. В. Зайцев, А. П. Наконечний, С. О. Пахарев, І. О. Луценко; за ред. В. Б. Добровольського. Київ: Вид. «КНТ», 2022. 332 с.
6. Вони були першопрохідцями. URL: <https://szru.gov.ua/history/stories/vony-buly-pershoprokhidtsyamy> (дата звернення -07.06.2025)
7. Гвоздь В. І. Історичні, правові і політичні аспекти розвідувальної діяльності держави: моногр. Київ: Борисфен Інтел, 2018. 575 с.
8. Гвоздь В. І. Історичні, правові і політичні аспекти розвідувальної діяльності держави. Монографія. Київ: Борисфен-Інтел, 2018. 576 с.
9. Горобець В. М. Гетьман Богдан Хмельницький: постать, епоха, національна революція. Київ: Критика, 2007.
10. Джеджула Ю. Таємна війна Богдана Хмельницького. Історико-документальна оповідь. Київ: Молодь, 1995. 224 с.
11. Джерела з історії Національно-визвольної війни українського народу 1648-1658 рр. (упоряд. Ю.Мищик). Т.1 (1648–1649 рр.). Київ: НАНУ, 2012. 680 с.

12. Джерела з історії Національно-визвольної війни українського народу 1648-1658 рр. (упоряд. Ю.Мицик). Т.2 (1650–1651 рр.). Київ: НАНУ, 2013. 693 с.
13. Джерела з історії Національно-визвольної війни українського народу 1648-1658 рр. (упоряд. Ю.Мицик). Т.3 (1651–1654 рр.). Київ: НАНУ, 2014. 424 с.
14. Джерела з історії Національно-визвольної війни українського народу 1648-1658 рр. (упоряд. Ю.Мицик). Т.4 (1655–1658 рр.). Київ: НАНУ, 2015. 540 с.
15. Документи Богдана Хмельницького (1648–1657) / упоряд. І. Крип'якевич, І. Бутич. Київ, 1961. 740 с.
16. ІПСО винайшов ще Богдан Хмельницький! Якою була розвідувальна служба гетьмана? URL: <https://www.mr-kirsanov.com/blog/istoriia-3/ipso-vinaishov-shche-bogdan-khmelnitskii-iakoiu-bula-rozvidualna-sluzhba-getmana-134> (дата звернення -07.06.2025)
17. Історія України в документах і матеріалах. Т. 3.: Визвольна боротьба українського народу проти гніту шляхетської Польщі і приєднання України до Росії (1569-1654 роки) / склали М. Н. Петровський, В. К. Путілов. К.: Вид-во АН УРСР, 1941. 291 с.
18. Козацька розвідка: таємні агенти, коди і зради в історії України. URL: <https://news.blog.net.ua/2024/02/yakoiu-bula-kozatska-rozvidka-verbuvannia-shyfr-ta-neuspishni-zamakhy-na-hetmaniv/> (дата звернення - 07.06.2025)
19. Козацька розвідка: чим жила та як діяла? URL: <https://spadok.org.ua/ukrayinske-kozatstvo/yak-diyala-kozatska-rozvidka> (дата звернення -07.06.2025)
20. Коломоець Т. О. Жуков М. С. Особливості забезпечення національної безпеки України шляхом здійснення розвідувальної діяльності: історичний досвід Запорозької Січі. *Вісник Запорізького національного університету. Юридичні науки*, 2016, № 1, с. 7–12.

21. Крип'якевич І. П. Богдан Хмельницький. Київ: Либідь, 1992. 504 с.
22. Кульчинський О. Наші друзі в Стамбулі: як Хмельницький шукав союзу з яничарською хунтою. WAS., дата звернення 17.01.2024. URL: <https://was.media/2019-06-13-prokozacka-hunta/> (дата звернення - 07.06.2025)
23. Літопис гадяцького полковника Григорія Граб'янки / пер. із староукр. Київ: Знання України, 1992. 192 с.
24. Літопис Самовидця / підгот. Я. І. Дзира. Київ. Наук. думка, 1971. 208 с.
25. Лясковська С. П. Історія розвідки і контррозвідки в Україні у запитаннях та відповідях : навч. посіб.: у 2 ч. Київ: Нац. акад. СБУ, 2019. 267 с.
26. Муравська Ю. Парадигма розвитку військової розвідки в Україні. *Актуальні проблеми правознавства*, 2022, № 1 (29). DOI:10.35774/app2022.01.102
27. Пик С. М. Таємна дипломатія і розвідка у міжнародних відносинах: підручник: [для студентів ВНЗ спец. «Міжнар. відносини» та усіх залучених до дипломат. і розвідувател. діяльності]. Львів: ЛНУ ім. І. Франка, 2017. 491 с.
28. Розвідка Запорізької Січі. <http://gur.mil.gov.ua/content/retro1.html> (дата звернення - 07.06.2025)
29. Розвідка та контррозвідка Богдана Хмельницького. URL: <https://uahistory.co/book/100-great-figures-and-events-of-cossack-ukraine/20.php> (дата звернення - 07.06.2025)
30. Сас П. М. Українська національна революція XVII ст.: Проблеми історіографії та джерелознавства. Київ: Інститут історії України НАН України, 1998. 189 с.
31. Сервецький І., Сушко О. Роль козацької розвідки в організації підривної роботи в тилу загарбників під час Національно-визвольної війни (1648–1657 РР.). *Наукові праці Міжрегіональної академії управління персоналом. Юридичні науки*, випуск 1 (73), 2025, с. 36–41.

- 32.Сідак В. С., Степанков В. С. З історії української розвідки та контррозвідки (нариси). Київ, 1995. 131 с.
- 33.Сідак В. С., Вронська Т. В., Скрипник О. В. Спеціальні служби України від найдавніших часів і до сьогодення: У 5-ти томах. Т. 3: Спецслужба Військового міністерства Державного Центру УНР в екзилі: наук. вид. Київ: Прометей, 2018. 227 с.
- 34.Сідак В. С. Спеціальні служби України від найдавніших часів і до сьогодення: У 5-ти томах. Т. 2: Українські спецслужби доби національно-визвольних змагань 1917–1921 рр.: Наук. вид. Київ: Прометей, 2017. 201 с.
- 35.Скрипник О. В. Українська розвідка. 100 років боротьби, протистоянь, звершень Київ: АДФ-Україна, 2019. 341 с.
- 36.Соколов В. А. Специфіка етапів інституалізації розвідувальної діяльності в системі забезпечення національної безпеки України. *Аспекти публічного управління*, 2017, т. 5, № 10, с. 51–59
- 37.Спеціальні служби України від найдавніших часів і до сьогодення: [Текст] : у 5-ти томах. Т. I. Спецслужби України у IX–середині XVII ст. / В. А. Смолій, М. Ф. Котляр, В. С. Степанков. Київ: [б. в.], 2017. 246 с.
- 38.Спеціальні служби України від найдавніших часів і до сьогодення: у 5-ти томах. [Текст]. Т. 2. Українські спецслужби доби національно-визвольних змагань 1917–1921 рр. / В. С. Грицак, В. А. Смолій. Київ. 2017. 472 с.
- 39.Станкевич М. Розвідка і шпигунство в історії: світовий та український контекст, Львів: Априорі, 2012. 312 с.
- 40.Степанков В. Контррозвідка Богдана Хмельницького. URL: <https://podolyanin.com.ua/history/8045/> (дата звернення - 07.06.2025)
- 41.Степанков В. Розвідувальна служба Української держави в роки Хмельниччини (1648–1657), *Доба Богдана Хмельницького (до 400-річчя від дня народження великого гетьмана)* / відп. ред. В. А. Смолій. Київ:

- Ін-т історії України НАН України, 1995. 285 с. (тут має бути сторінка від і до)
42. Степанков В. С. Розвідка і контррозвідка Богдана Великого (1648–1657 рр.) / В. С. Степанков. Вид. 3-тє, перероб. та розшир. Кам'янець-Подільський, 2008. 263 с.
43. Степанков В. Українська розвідка у середині xvii ст.: об'єкти, цілі, форми й методи діяльності (1648 – 1657 рр.). URL: http://warhistory.ukrlife.org/3_08_6.html (дата звернення -07.06.2025)
44. Українська розвідка. Погляд у минуле. URL: https://bastion.tv/ukrayinska-rozvidka-poglyad-u-minule_n36434 (дата звернення -07.06.2025)
45. Уривалкін О.М. Таємниці розвідок (діяльність таємних служб на території України). Київ: КНТ, 2007. 352 с.
46. Усов Д.С. Генезис і сучасний стан політологічних досліджень розвідувальної діяльності в економічній сфері. URL: http://apfs.nuoua.od.ua/archive/49_2024/41.pdf (дата звернення - 07.06.2025)
47. Цибулькін В. В., Рожен Л. М. Веденєєв Д. В., Нариси з історії розвідки суб'єктів державотворення на теренах України. «Преса України», 2011, 536 с.
48. Чухліб Т. В. Козаки і монархія: Українське козацтво в системі міжнародних відносин Центрально-Східної Європи XVI–XVIII ст. Київ: Критика, 2005. 256 с.
49. Шевальє П. Історія війни козаків проти Польщі / пер. з фр. Ю. Назаренко. Київ: Томіріс, 1993. URL: <http://litopys.org.ua/chevalier/shevl.htm> (дата звернення - 07.06.2025)
50. Ярмоленко А. І., Тополенко В. К. З історії розвідки і контррозвідки в Україні за часів Київської Русі і козацької доби. Київ, 1993. 148 с.